

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:2. 2008

KORTARE RECENSIONER

Jan Patočka, *Kätterska essäer om historiens filosofi*, Göteborg: Daidalos, 2006. 205 s.

Den tjeckiske filosofen Jan Patočka (1907–1977) var en av initiativtagarna till Charta 77 och det är nog som sådan hans namn främst är bekant i Sverige. Som fenomenolog och historiefilosof är han tämligen okänd. Hans *Kätterska essäer* kännetecknas av ett påtagligt moraliskt allvar och berör historiefilosofiska och politiska såväl som existentiella grundfrågor utifrån ett fenomenologiskt perspektiv. De riktar kritik mot historiematerialismen och positivismen och mot allmänna drag i det moderna västerländska samhället, såsom teknikens makt, tomheten, den ensidiga inriktningen på arbete och trygghet samt bristen på verkligt engagemang för frihet. Essäerna, som i introduktionen beskrivs som ”idégrunden till Charta 77”, blev Patočkas sista större verk innan han dog i en hjärtattack i samband med polisförhören efter publiceringen av chartan.

Historiefilosofi förknippas ofta med abstrakt, dogmatisk spekulation i motsättning till empirisk förankring. Fenomenologin försöker dock undvika förutfattade meningar och teoretiska konstruktioner och gör dessutom anspråk på att vara mer trogen erfarenheten än traditionell empirism. Historien skall inte bedömas eller konstrueras utifrån abstrakta principer utan undersökas som fenomen. Det fenomenologiska tillvägagångssättet handlar i det här fallet å ena sidan om att tolka den grundläggande förståelse av världen och livet som dominerat under olika epoker, och å andra sidan om att utläsa dessa epokers betydelse i mänsklighetens historia. Resultatet är en historiefilosofisk berättelse om mänsklighetens nutida historiska situation och den moderna världens kulturella kris.

Den egentliga ”Historien” börjar enligt Patočka när grunden för den övergripande meningen i en kultur problematiserades så att de övergripande målen och värdena blev föremål för reflektion och beslut, vilket påstås ha skett i de antika grekiska stadsstaterna inom filosofin och politiken. Ett sanningssökande och ifrågasättande tänkande utmanade traditionerna och uppenbarade människans grundläggande frihet och meningens problematiska karaktär. Patočka är naturligtvis medveten om att det fanns stora civilisationer före den grekiska, men han menar att de bör kallas förhistoriska i den meningen att de inte strävade efter att nå utöver sig själva eller att problematisera meningen, utan att upprätthålla världens ordning och helhetens mening. Dessa civilisationer var organiserade som stora hushåll och hade inget annat högre mål än ”livet själv”, att bara leva.

Med kristendomen skedde en vändning mot å ena sidan en inre värld och å andra sidan en transcendent varelse, Gud, för att garantera mening och värden.

Medan den kristna eran präglades av omsorg om den inre världen och relationen till Gud, karakteriseras det moderna Västerlandet av omsorg om den yttre världen och en vilja att behärska den. Den rationalistiska och matematiska världsbilden reducerar världen till en samling ting att förfoga över.

Det moderna Europas vetenskap, som har möjliggjort enorma framsteg i teknik och industri, har tömt världsbilden på mening och värden och medfört en trivialisering av tillvaron. Människor försöker övervinna all dagligheten på olika sätt, bland annat genom orgiastiska utbrott, vilket utgör en skillnad gentemot kristendomens och platonismens icke-orgiastiska meningspraktiker. Den moderna världens trivialisering och frånvaro av högre värden utgör en bakgrund till 1900-talets karaktär av krig och driften att krossa sina motståndare fullständigt och utan barmhärtighet, tydligast manifesterat i världskriget och de totalitära rörelserna. Att nazismen uppstod i en tid präglad av nykterhet och rationalism framstår i detta perspektiv inte som en motsägelse, utan som en konsekvens av den naturalistiska rationalismens irrationalism på ett kulturellt och existentiellt plan. Den moderna civilisationen befinner sig dock inte i ett ensidigt förfall, eftersom den också skapat fredliga samhällen med en utbredd jämlikhet i möjligheter. Dessa har dock en tendens att förfalla till den förhistoriska inriktningen att "bara leva", det vill säga att sakna högre värden eller ett frågande förhållningssätt.

Patočkas kritiska syn på den moderna rationalismen är inspirerad av bland annat Husserl och Heideggers fenomenologiska kritik av naturalistisk objektivism och Nietzsches livsfilosofiska förnuftskritik. Men till skillnad från Nietzsche och Heidegger återvinner han förnuftsidealet inom en fenomenologisk och livsfilosofisk ram och artikulerar den existentiella visdomen i Platons rationalism. Det sokratiske livsidealet motsvarar ett öppet men ansvarsfullt sökande efter sanning och det goda, där friheten och öppenheten i relation till meningens problematiska karaktär bibehålls.

Man kan rikta invändningar mot berättelsens starka fokus på just Europa och meningensfullhetens historia och bedömningen av det moderna samhället. Fast även om man inte låter sig övertygas av Patočkas berättelse finns det något i det fenomenologiska perspektivet på historisk mening som är intressant i relation till nutida diskussioner om berättelsers giltighet. Vi har en tendens att se mening som något som endast projiceras på det förflutna. Det är enligt Patočka ett utslag av den nihilism som den moderna rationalismen medfört. Det är värt att överväga huruvida idén om att utläsa historiska fenomenens mening kan utgöra en motvikt till tendensen att reducera mening till en ren projektion eller något som uteslutande är beroende av den berättelse som fenomenet sätts in i.

Volymen är försedd med en upplysande inledning, vilket är lovvärt eftersom boken knappast är särskilt lättillgänglig, i synnerhet inte för läsare som inte tidigare bekantat sig med den fenomenologiska traditionen. Boken kan rekommenderas till dem som är intresserade av en historiefilosofisk diagnos av det moderna

västerländska samhällets sjukdom eller av ett försök att bedriva historiefilosofi med fenomenologiska utgångspunkter.

Martin Wiklund

Robert Aldrich (red.), *Gay: en världshistoria*, Stockholm: Natur och kultur, 2007. 382 s.

Synen på sex och åtrå mellan människor av samma kön har skiftat under historiens gång. I *Gay* tar en rad forskare sig an den svåra uppgiften att koppla ett samlat grepp kring den samkönade sexualitetens historia i ett internationellt perspektiv. De vill också popularisera modern forskning om detta relativt sent uppmärksammade utsnitt av historien. Antologins redaktör Robert Aldrich är professor i modern europeisk historia vid universitetet i Sydney, med sexualitetshistoria som ett av sina specialområden. De övriga bidragsgivarna är humanister, samhällsvetare och språkvetare från Europa, Nordamerika, Australien och Nya Zeeland.

Aldrich skisserar i sin inledning ett samlande program för antologin, där han vänder sig mot hur forskare tidigare försökt ställa upp en homosexualitetens genealogi. Han tar avstånd från tendensen att i historien leta efter föregångare till samtidens homosexuella och knyter i stället an till ett konstruktivistiskt synsätt. En viktig utgångspunkt är således antagandet att vår förståelse av sexualiteten är kulturellt betingad, och därför historiskt skiftande. Aldrich betonar också vikten av att skriva en global historia, som berättar om hur samkönad sexualitet gestaltat sig även bortom Västvärlden och dess urbana centra.

Tretton nedslag görs sedan i historien. Bidragen bär essäns form och är trots en ofta tydlig forskningsanknytning berömvärt lättillgängliga. Större delen av bidragen behandlar kronologiskt avgränsade delar av Västerlandets historia från antiken och framåt, med störst fokus på män. Insprängda bland dessa återfinns två essäer som exklusivt ägnas kvinnlig sexualitet. Två bidrag om kultursfärer utanför Västvärlden har inkluderats, ett om Asien, och ett om Arabvärlden. Det ges också välkomna inblickar i relationen mellan sexualitet och imperialism i artiklar som uppehåller sig vid västerländska betraktelser över sexualitetens plats i andra kulturer. Det hela landar i en samtidshistorisk utblick mot den moderna gaykulturen.

Förändring är ett genomgående tema i den sexualitetshistoria som förmedlas, men självklart saknar den inte tydliga mönster. Ett sådant rör en ständigt närvarande vilja att dra upp gränslinjer för den sexuella kulturen. Antologin är fylld av berättelser om hur maktavare försökt beivra sådana sexuella praktiker som anses bryta mot gudomliga eller världsliga påbud och normer, och hur människor på grund av detta övervakats, förföljts och straffats. Läsaren får dock också en glimt av hur individer utifrån varierande tankemönster reflekterat över sina rela-

tioner, känslor och handlingar i förfluten tid. På så vis blir det inte bara en historia om förtryck, utan också om hur sexualiteten betraktats som något positivt. Över lag presenterar författarna tidigare forskningsresultat på ett lyckat och intresseväckande sätt. Antologin innehåller också ett rikt bildmaterial, som på ett utmärkt vis kompletterar texten.

Gay är dock som helhet behäftad med problem som förtjänar en djupare diskussion. För det första rymmer studiet av sexualitet i ett historiskt perspektiv begreppsliga problem, något som Aldrich också uppmärksammar. Hur kan homosexualitet definieras som studieobjekt, och med vilka ord kan den beskrivas? Om dagens dominerande tolkning av homosexualitet som en form av läggning eller identitet är påfallande modern, beroende av en syn som grundlagts under 1800-talet, hur ska man då tala om och på ett riktigt sätt begripliggöra sexuella praktiker tidigare i historien? Dessa frågor är svåra att besvara, och har vållat debatt inom sexualitetsforskningen. Utifrån detta ter sig redan antologins titel långt ifrån självklar. Ordet *gay* är politiskt laddat, och starkt knutet till den kamp för homosexuellas rättigheter som förts under 1900-talet. Det är därför problematiskt att i samband med det tala om en världshistoria, och det förblir boken igenom oklart vad en antik pederast eller en prostituerad man i Tokugawaperiodens Japan egentligen har gemensamt med denna rörelse eller med människor som i dag betraktar sig som homosexuella.

Flertalet bidragsgivare tar problematiken på allvar och lyckas väl med att lösa den. Historikerna Laura Gowings och Leila J. Rupps essäer om kvinnlig sexualitet är värda att framhålla, då de genomsyras av ett teoretiskt medvetet språkbruk. Ett annat gott exempel är historikern Michael Sibalís bidrag om upplysningen, där han väljer att anamma dåtidens språk och begrepp, och så gott som uteslutande tala om sodomiter. Alla författare visar tyvärr inte samma engagemang för dessa frågor, vilket i vissa fall resulterar i att det inledningsvis annonserade konstruktivistiska perspektivet begränsas i räckvidd. Ett tydligt exempel på sådana tendenser återfinns i språkvetaren Charles Hupperts essä om homosexualitet under antiken, där begreppsdefinitionerna är högst oklara. När han diskuterar den atheniska kulturen slår han fast att sexuella handlingar män emellan där inte betraktades som något avvikande, men fortsätter likafullt att resonera i termer av homo- och heterosexuallitet. Hupperts tycks här applicera moderna tankemönster snarare än att lyhört återge hur Athens fria män organiserade sina sexuella liv. Resultatet kan inte bli annat än anakronistiskt. Om samkönat sex var en integrerad del av vad som ansågs vara en normal manlig sexuell praktik är det knappast rimligt att skilja ut sådana handlingar eller att tala om utövarna som en särskild form av sexuella subjekt.

För det andra kan invändningar riktas mot antologins urval och inbördes proportioner. Den världshistoria som presenteras är som antytt selektiv. Att samtliga författare är västerlänningar kan i sig tyckas problematiskt, men värre är att

skildringarna av kvinnlig och icke västerländsk sexualitet i så stor utsträckning förpassats till några få egna bidrag, något som resulterar i en besvärlig slagsida åt det västerländskt manliga. Urvalet kan visserligen till viss del rättfärdigas. Källläget gällande kvinnlig samkönad sexualitet är för många historiska perioder mer knapphändigt än det som rör män. Det saknas dock inte studier kring kvinnor som uppfattats som avvikande, och inte heller förklarar det varför detta tema till så stor del behandlas i separata essäer. Även om forskningen kring samkönad sexualitet i andra kultursfärer än den västerländska är mindre omfattande, inte sällan av politiska skäl, framstår det likaledes som olyckligt att den tillerkänns så liten plats. Att på ett rättvist sätt återge tusentals år av kinesisk, japansk och indisk historia – eller som i fallet med muslimsk kultur runt 1 500 år – på samma utrymme som i andra essäer ägnas några hundra år av europeisk är helt enkelt ett omöjligt företag. De praktiska problem som omger urvalet kunde åtminstone ha ägnats en mer genomgripande diskussion, då antologin med dessa brister i åtanke svårigen kan karakteriseras som en välbalanserad global historia.

Det sammanfattande omdömet är således blandat. *Gay* är ett ambitiöst projekt som på ett lättillgängligt vis ger en bild av hur människor genom historien åträtt och haft sexuella relationer med människor av samma kön. Dessa känslor och aktiviteter placeras dessutom in i en kulturell och social kontext. Samtidigt är det en historia som till oproportionerligt stor del uppehåller sig vid västerländska män, och i vissa stycken tenderar att befästa essentialistiska samband snarare än att problematisera dem.

Lars Garpenhag

Ingemar Karlsson, *Regionernas Europa*, Pocketbiblioteket 19, Stockholm: SNS förlag, 2006. 94 s.

Regioner och regionalism har under de senaste decennierna kommit att inta en allt mer central plats i det politiska samtalet. Det slagordsmässiga och frekvent använda uttrycket "Regionernas Europa" är ett tydligt exempel på detta.

Häri finns utgångspunkten för diplomaten och sakprosaförfattaren Ingemar Karlssons bok med samma namn. Det lilla formatet till trots är det en informationsrik introduktion till ett ämne kring vilket det finns en omfattande och ämnesöverskridande forskning.

Med lätt hand belyser Karlsson allt från Belgiens federalistiska författning, det asymmetriska maktförhållandet mellan olika spanska regioner, förekomsten av regionala partier och intresseorganisationer samt en rad EU-organ som på olika vis arbetar på den subnationella arenan. I anknytning till denna inventering åskådliggör Karlsson hur EU har fungerat som en katalysator för den svenska regiondebatten. På ett mer övergripande och europeiskt plan förmår han dock inte

till fullo fånga EU:s i sammanhanget viktiga funktion som ekonomisk pådrivare. De regionala strukturfonderna utgör exempelvis sedan 1988 en tredjedel av EU:s totala budget och den enskilt största utgiftsposten efter jordbrukspolitiken. Fonderna har förutom att vara ett viktigt utjämningsinstrument främjat framväxten av regionala administrativa enheter och samtidigt skapat ett samband mellan den över- och undernationella nivån som så att säga går vid sidan om nationalstaten.

Karlsson för också en diskussion kring olika typer av regioner, eller snarare kring olika sätt att kategorisera regioner. Han talar bland annat om historiska regioner, makroregioner, administrativa regioner, funktionella regioner och frontregioner. Tankegångarna framförs dock utan begreppslig och teoretisk stringens. Författaren arbetar exempelvis outtalat och oreflekterat med olika kategoriseringsprinciper, vilket gör att både uppdelningen och resonemanget bakom den blir föga fruktbart.

Av diskussionen om olika regiontyper kan man också utläsa att Karlsson menar att det faktiskt föreligger givna historiska regioner. Detta syns inte minst i påståenden som att nationalstaterna har rivit upp äldre naturliga gränser, att nordöstra Frankrike är "rasmässigt mera germansk" än södra Tyskland och att sammanslagningen av Malmöhus och Kristianstad län till en skånsk region var "naturlig". Trots ett par mindre reservationer står det också klart att Karlsson ser regionalismen som en idé bättre skickad än nationalismen att effektivt och tolerant möta det senmoderna samhällets utmaningar.

Ovanstående anmärkningar vittnar om författarens regionalistiska politiska tendens, men framför allt om att *Regionernas Europa* är en bok, som trots vissa förtjänster, är av större värde för en byråkrat på Brysselplanet än för en vetgirig historiker.

Fredrik Persson

Thomas Wallerström, *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-
arkeologiskt dilemma*, Reflektioner kring fornlämningar i samhället 7, Stockholm:
Riksantikvarieämbetet, 2006. 159 s.

Denna bok av arkeologen Thomas Wallerström ingår i en skriftserie från Riksantikvarieämbetet som syftar till att presentera historiebruksfrågor för en vidare allmänhet. Den kan läggas till den allt längre raden av studier av de förförståelser som lett till att även de mest samvetsgranna vetenskapliga studier projicerar vår tids nationalitetstänkande på epoker då de var otänkbara. Wallerströms exempel är hämtat från Nordkalotten, där nybildade organisationer slåss för att lansera de finsktalande "kvänerna" som en urbefolkning i området, framför allt i konkurrens med samerna. Det är fråga om en etnisk mobilisering där historien används enligt

välkänt mönster. Osäkra skriftliga belägg från svunna sekler i kombination med arkeologiskt fyndmaterial kramas ur en viss önskad betydelse: "Vi var här först!"

Författaren diskuterar de närmast oöverstigliga svårigheterna i att dra paralleller mellan nutida etniska och nationella kategorier och tänkta motsvarigheter under medeltiden eller ännu tidigare. Det var först under tidig europeisk medeltid, skriver han och stöder sig på internationell forskning (Patrick Geary, Walter Pohl m.fl.), som de etniska myter uppstod vilka sedan traderats vidare i skriftlig form. Sentida konstruktörer av nationella och etniska myter har tagit fasta på de skriftliga källornas etnonym, det vill säga namn på grupper av människor. Dessa kan dock ofta ha betecknat något helt annat än etniska grupper i senare bemärkelse. Wallerström visar med flera exempel hur exempelvis ordet "finnar" från början – på nordiska språk – torde ha betytt icke-jordbrukande jägare och samlare, som även fanns i Sydsandinavien.

Wallerström lutar sig, som så många andra, emot Thomas Hylland Eriksens definition av etnicitet som något subjektivt. Det etniska kan därför manifesteras på vitt skilda och inte sällan oerhört subtila sätt. Wallerström betonar att etnicitet i "verkligheten" alltid är flytande, att identitetsbegreppet i sig är historiskt – det finns mycket som talar för att det är en påfallande modern företeelse som hänger samman med en skriftlig kultur som i sin tur skapar ett abstrakt och enhetligt subjekt.

Det innebär att man ofta inte kan urskilja etnicitet genom bestämda, "objektiva" kriterier som språk, seder och materiell kultur. Det blir därför omöjligt att kunna dra några slutsatser alls om etniska gruppers existens utifrån arkeologiskt källmaterial. Vi kan med andra ord inte veta någonting alls om etniska identitetskategorier i äldre tider.

Dagens etniska mobilisering och nationalism bygger till stor del på rena myter och fantasier om ett forntida storslaget förflutet som inte kan säkerställas vetenskapligt. Men det mytiska innehållet ligger till stor del i själva kontinuitetstänkandet; att förhållanden för så mycket som tusen år sedan skulle ha någon bäring för vår tids människor. Man kan därför fråga hur stor roll det egentligen spelar hur det "verkliga" var under forntiden och medeltiden? Tänk om det skulle dyka upp ett hittills okänt källmaterial som bevisade att det verkligen existerade ett kvänskt rike under vikingatiden. Skulle det betyda att man i dag skulle få ändra på rättigheter till land och så vidare? Vore inte det ett lika patologiskt förhållningssätt till det förflutna, som när föreställningarna om historien saknar faktamässig grund?

De frågor som aktualiseras genom Wallerströms bok handlar därför i grunden inte så mycket om arkeologi som om vår samtids förhållningssätt till historien. Möjligen skulle Wallerström ha kunnat ägna ännu mer uppmärksamhet än vad han gör åt just den kvänska rörelsens framväxt i dag, dess aktörer och så vidare. Han diskuterar dock utifrån teoribildningar om det senmoderna samhället, vilka

brukar inskräpa att de traditionella nationalstatsprojekten utmanas av etnisk och regional mobilisering. De samiska, tornedalsfinska och nu senast kvänska identitetspolitiska projekten är förstas en del av det mönstret.

Och i detta kraftfält befinner sig dagens vetenskap. Wallerström noterar att många forskare som bemödar sig om att dekonstruera äldre nationella kategorier, och som vill närma sig alternativa sätt att skriva historien utifrån en sorts demokratisk strävan, samtidigt stödjer andra etniska identitetsprojekt. Många arkeologer har tenderat att se exempelvis belägg för en "samisk" etnicitet under järnåldern eller tidigare som en metod att driva en påle i den storsvenska kolonialismens historia. Författaren för här en intressant diskussion om Fredrik Barths berömda teori om etnicitet, som ofta uppfattats som konstruktivistisk i det att den betonar att etnicitet skapas genom konstruktion av *skillnader* mellan grupper. Ironiskt nog har dock många arkeologer använt denna teori, menar Wallerström, för att belägga etniska grupper ur arkeologiska fynd som anses ha "signalerat" sådana skillnader.

Någon gång känns det som att Wallerström inte riktigt vågar fullfölja sitt eget resonemang. Lite pliktskyldigt hävdas att det trots allt är värdefullt om minoriteter hjälps till "en starkt kulturell identitet" genom arkeologiska vetenskapliga belägg (s. 100). Är man inte då tillbaka på ruta ett? Nå, det är en petitessanmärkning som inte får skymma det faktum att Wallerströms bok i de flesta avseenden är en nyttig kritik av etniskt och nationellt tänkande. För även om temat må vara på gränsen till uttjat inom det vetenskapliga fältet, kan det knappast vara det på ett mer övergripande plan.

Samuel Edquist

Roland Poirier Martinsson, *Arkimedes: matematiker, vapenmakare, stjärnskådare*, Stockholm: Norstedts, 2006. 300 s.

Det kan se ut som om Roland Poirier Martinsson försökt göra det omöjliga. I princip går det inte att skriva en biografi om Arkimedes: källmaterialet är för tunt. Med ledning av de skrifter som bevarats till eftervärlden går det visserligen att få en någorlunda sammanhängande bild av Arkimedes' matematiska tänkande. Dedikationerna i hans avhandlingar ger ett fåtal sporadiska data om hans kontakter bland samtida intellektuella i Syrakusa och Alexandria, men det är också allt. Vad vi i övrigt tror oss veta om Arkimedes hör legenden till.

Men Poirier Martinsson har inte haft som ambition att skriva en historievetenskaplig avhandling. Strängt taget är det heller inte frågan om en biografi. Snarare är det en text där Arkimedes' matematiska författarskap står i centrum, insatt i kulturella och sociala sammanhang som rör sig från Arkimedes' egen tid fram till i dag. Det traditionella stoffet och anekdoterna om Arkimedes finns med – ofta i

varierande versioner från olika århundraden – men tillåts inte spela huvudrollen. Snarare lyfts de fram för att visa på hur eftervärlden har fascinerats av Arkimedes som gestalt.

Själv invänder Poirier Martinsson ständigt mot källorna och sin egen framställning. Även i bokens centrala delar om Arkimedes' matematiska författarskap och vetenskapliga verksamhet finns tydliga källkritiska invändningar. Att Arkimedes tänkte i nya banor runt Eudoxos' och Euklides' matematiska och geometriska system står utom allt tvivel, liksom att hans matematiska tänkande kunde appliceras på praktiska problem. Så vitt vi vet var Arkimedes den förste att matematiskt beskriva hävstångsprincipen och principen om kroppars flytkraft i vätska. Däremot är det högst osäkert om han var det tekniska, experimenterande geni som eftervärlden velat se i honom. Antika historiker – i första hand Polybios, som i sin tur citerades av Plutarchos och Titus Livius – har tillskrivit Arkimedes äran för flera uppseendeväckande krigsmaskiner som skall ha använts vid försvaret av Syrakusa mot romarna under belägringen 214–212 f. Kr. Att detta i hög grad är ett led i en legendbildning är tydligt: katapulter och griparmar med lyftanordningar som sattes in mot fientliga galärer må vara en sak, men att Arkimedes skall ha antänt romarnas flotta med hjälp av brännspelar är definitivt en skröna. Detsamma gäller historien om hur han mätte guldhalt i en krona genom att sänka den i vatten och mäta hur högt vattenytan höjde sig. Det låter sig helt enkelt inte göras i sinnevärlden – skillnaden skulle knappast vara mätbar.

Bland de praktiska uppfinningar som tillskrivits Arkimedes är en mekanisk, geocentrisk modell av planetssystemet den som säkrast kan knytas till hans person. Den togs som krigsbyte till Rom 212 f. Kr., och alltför många oberoende skribenter har vittnat om dess existens och proveniens för att den helt ska kunna avfärdas som en myt. Däremot är det högst osäkert om Arkimedes verkligen uppfann den antika pump eller vattenskruv som bär hans namn.

Den stora behållningen i Poirier Martinssons bok är den ambition som redovisas i efterordet och som genomsyrar hela texten – att i någon mån överbrygga klyftan mellan humaniora å den ena sidan, och naturvetenskap och matematik å den andra. För att utgå från mig själv: som obotlig humanist har jag alltid haft svårt att förstå matematikens subtiliteter. Ingen har tidigare kunnat förklara för mig vad talet π egentligen representerar. Inom skolgeometrin minns jag det som ett magiskt tal, en oförklarlig *deus ex machina* som löste problemen i övningsboken genom en tryckning på en tangent på miniräknaren. Här ger Poirier Martinsson i stället en praktisk bild av hur någon med en snörstump kan ha mätt förhållandet mellan en cirkels diameter och dess omkrets, och uppskattat det till dryga tre gånger, alltså talet π . Detta är bara ett enkelt exempel, men genom att applicera Arkimedes' matematiska tänkande på levande praktik botar Poirier Martinsson åtminstone mig från något av min humanistiska enögdhet.

Självklart finns det invändningar. Jag är inte alldeles säker på att det verkligen

går att skilja ut den pytagoreiska uppfattningen att världen kan förklaras utifrån matematiska förhållanden mellan talvärden, från vad som avfärdas som "senare tiders vidskepliga fascination inför talens dolda samband" (s. 157) – varmed bland annat avses kabbalans bruk av talmystik. Synsättet riskerar, om det förs för långt, att dra upp anakronistiska gränser mellan "riktig" vetenskap i det förflutna och vad som i dag uppfattas som vidskeplighet. Men denna invändning dämpas något av resonemangen om vår tendens att "läsa in alldeles för mycket av vår tids begrepp i de gamla grekernas idéer" (s. 216), och om det vanskliga i att betrakta den grekiska filosofin som den moderna vetenskapens direkta föregångare.

Andra invändningar handlar mest om skönhetsfläckar, som när den 26-åriga Julius Caesar kallas för kejsare på sidan 95 – en titel han aldrig bar av givna skäl och i synnerhet inte då, när han fortfarande var en relativt obemärkt ädling och ämbetsman i den romerska republiken. Men detta är enbart fråga om småsaker. Sammantaget har Poirier Martinsson skrivit en tät text som överraskar genom att hela tiden vara intressant – även i partierna som rör matematisk teori. Och för historikern finns ett par läsvärda partier om källforskning och arkivfynd som ökat vår kunskap om Arkimedes. Plötsligt kan den egna forskningen och pusslandet mellan olika källor uppfattas som inte bara meningsfullt, utan också intressant i sig.

Martin Kjellgren

Magnus Källström, *Mästare och minnesmärken: studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*, Stockholm studies in Scandinavian philology, new series 43), Stockholm: Acta universitatis Stockholmiensis, 2007. 442 s.

Runorna och runinskrifterna är den tidigaste empiriska manifestationen av skrift och skriftlighet i Norden. Runinskrifterna är därför ett viktigt och i forskningen rörande vikingatid och tidig medeltid ofta utnyttjat och återopat källmaterial bland historiker. Runinskrifter har använts för att diskutera till exempel arvsförhållanden, social struktur och militära följen. Så gott som alla inskrifter är utgivna och ibland stundom utförligt kommenterade och diskuterade i vetenskapliga editioner (främst *Sveriges runinskrifter*). Runologi är en specialdisciplin och en väsentlig sådan; dessutom är det en disciplin som definieras utifrån sitt eget källmaterial. Och detta källmaterial är relativt begränsat; det finns ungefär 3 600 runinskrifter och de flesta av dem är mycket korta. Även om runologin i allt väsentligt är – och bör vara – en språkvetenskaplig specialisering ligger den inom ett viktigt tvärvetenskapligt fält där inte minst arkeologer och en och annan historiker har varit flitigt verksamma. Runristningarna är såväl text som ting. Dateringsproblematiken är ett återkommande kontrovers- och diskussionsämne inom runforskningen. I vad som ibland hamnat inom ett interdisciplinärt cirkelresonemang

har språkvetenskapliga och stilistiska kriterier brukats för att urskilja exempelvis spridnings- eller innovationsförlopp och utvecklingslinjer.

Magnus Källströms avhandling i nordiska språk behandlar frågor om vem som ristade runorna och frågan om skriftmiljöer. Undersökningsområdet är Norden och här dras in material från såväl Danmark och Norge som de brittiska öarna. Det är dock i Sverige och framför allt Mälardalen, enkannerligen Uppland, som de flesta runinskrifterna och i synnerhet de som är signerade finns.

Syftet med avhandlingen är att undersöka de medeltida runristarna, de som oftast är kända genom sina namn i ristarformler. Detta är en språkvetenskaplig avhandling och det är en språkvetenskaplig metod som ligger till grund. Stort utrymme ägnas en ingående undersökning och diskussion av ordval i ristarformler, ristarformlernas placering i inskriften och på ristningsytan. Det är en grundlig och metodologiskt mycket väl reflekterande studie.

I undersökningen läggs alltså ett aktörsperspektiv. Det är runristarna som står i centrum för intresset. Inte minst diskuteras den flitige och kände runristaren Åsmund Kåreson. Han skall – det är en övertygande tolkning som Källström ger – ha börjat sin bana som runristare i Gästrikland; troligen tidigast verksam med en Sven som mentor och läromästare. Åsmund var senare verksam i Uppland. De språkliga egenheter som har kunnat iaktas i hans inskrifter stannar uppenbarligen från det förhållandet att han hade sina rötter och därmed sitt språk längre norrut. Han, liksom Fotr och Öpir, har varit bland de mest produktiva av de kända runristarna.

Runstensseden har etablerats av lokala män; inte minst visas detta utifrån Ulv i Borresta. Sigtuna har ibland pekats ut som innovationscentrum i Uppland. Inget uniformt innovationsspridningsförlopp kan dock enligt Källström urskiljas. Ur samhällshistorisk synpunkt är detta en viktig slutsats. Källströms undersökning utesluter definitivt hypotesen att det skulle vara *en* liten begränsad grupp som introducerat runristarseden i Uppland. Strävan att finna en monokausal förklaring till runstensresandet och runstensristandet är vanlig inom forskningen. Men genom att utgå från ristare och studera deras individuella egenheter – språkliga såväl som andra – ges en mångfasetterad och sammansatt bild av denna skriftlighets och detta monumentresandes etablering.

Förhållandet mellan olika ristare studeras. Uttryck som "Fots arvinge" tyder på att skriftligheten och konsten att rista runor var något som gick i arv eller kanske var det snarare så att runristarkonsten lärdes upp i specialiserade kretsar.

Relationen till familjen som beställde inskriften diskuteras. Om den enda relationen mellan dem är att runristaren har fått en beställning kan man räkna med en viss grad av professionalisering. Det är här svårt att urskilja något tydligt mönster enligt författaren. Oftast förekom att runristare och stenresare eller monumentbeställare var identiska eller att det förekom en nära relation mellan dem.

Vanligt tycks ha varit att en runristare var bunden till en begränsad lokal trakt. Tio sådana upplänningar granskas närmare i undersökningen. De var ofta produktiva. Ulv i Borresta och Torsten var två utlandsfarare som blev runristare i hembygden. De kan ringas in till ett högre socialt skikt, vilket visar att bland runristarna fanns de som hade erfarenhet att vistas i främmande länder med en troligen mer utbredd skriftlighet än i hembygden. Det har funnits lokala ristare samtidigt som det existerat mer yrkesmässiga mästare.

Det är en mycket välskriven avhandling och den förtjänar att uppmärksammas även av de historiker som sysslar med den tidiga medeltiden. Framställningen är hela tiden väl relaterad till forskningsläge och äldre hypoteser och teorier. Genom inte minst en utmärkt katalogdel är framställningen väl dokumenterad. Källströms avhandling innehåller många intressanta resultat och ger en fördjupad kunskap om etableringen av den äldsta kända skriftligheten i Norden.

Thomas Lindkvist

Dick Harrison & Kristina Svensson, *Vikingaliv*, Stockholm: Natur & Kultur, 2007. 384 s.

Dick Harrison, historikerprofessor och Kristina Svensson, arkeolog, historiker och vetenskapsjournalist, har tillsammans skrivit boken *Vikingaliv*. Boken har tio kapitel, samt prolog och epilog. Varje kapitel är uppbyggt kring en historisk person från vikingatiden, fem kvinnor och fem män. Samtliga tillhörde eliten, bör kanske tilläggas. Kvinnorna är spåkvinnan, völvan, Torborg på Grönland, gårdsfrun Ragnfrid från Hyppinge i Uppland, den beresta Gudrid från Island/Grönland/Vinland, den anonyma völvan/"drottningen" i Oseberg från Vestfold och den kristna gårdsfrun Estrid från Vallentuna. Männen är den norske vikingen och kungen Harald Hårdråde, handelsresanden Ottar från Hålogaland, runristaren Torbjörn skald från Svealand, hjälten Hengest från danernas land (folkvandringstid, dock) och den danske kungen Harald Blåtand från Jelling. Personerna utgör var och en den centralgestalt från vilken författarna tillåter sig att göra omfattande utvinkningar åt olika håll. Det är en intressant form som fungerar väl. Boken är lättläst, välskriven och rikt illustrerad med väl valda bilder. Källor och litteratur är utförligt presenterade och ett omfattande register finns. Framställningen känns aktuell och i linje med den senaste forskningen kring "nordbornas liv på den tid det begav sig", för att citera prologen.

Boken inleds med Harald Hårdråde. Här kastas vi omedelbart ut i vikingarnas krigiska värld. Vi får följa Harald i slaget vid Stiklestad 1030, som väring i österled och under hans tid hos kejsaren i Konstantinopel samt under hans kamp om makten i Norge, Danmark och England, och slutligen hans död i slaget vid Stam-

ford Bridge 1066. Under resans gång får vi livfull information om dynastiska förbindelser mellan de skandinaviska rikena inbördes och mellan dessa och slaviska områden, inte minst Kiev. Tiden i Konstantinopel ges en dramatisk skildring och belyses även utifrån bysantinska skriftliga källor. Kapitlet om Harald tar också upp spår efter Mälardalsbor som varit österut, i "Grekland", med vilket avses det bysantinska riket. Spåren är mest runinskrifter. Inskrifterna visar på omfattande, intrikata och vidsträckta släktskapsförbindelser på hemmaplan och goda kontakter utomlands, vilket gör att vi kan förstå hur vikingafärdernas omfattning praktiskt möjliggjordes. Vikingafärder i västerled behandlas också. Vi får följa krigståg, tribututkrävning och erövring eller förläning av landområden. Haralds maktsträvanden blir begripliga mot den bakgrund som skissats. Vi får dock också läsa hur myten om Haralds storhet redan under hans livstid förstärktes mer och mer genom skaldediktning. Men, myt och verklighet går här hand i hand. Vill man låta sig imponeras av krigiska vikingar är Harald ett gott val.

Handelsmannen Ottar blir en kontrast till Harald. Den bild som presenteras av vikingastäder som Skiringssal i Norge, Birka i Sverige samt Hedeby och Ribe i Danmark känns mindre lyckad. De framställs som smutsiga, stinkande, osunda platser som bara och närmast av tvång besöktes för att bedriva verksamhet (handel) i rent ekonomiskt profitsyfte. Så gick det inte till. Platserna kontrollerades av kungar och åtnjöt oerhörd social och religiös prestige. Där ville man vara! Det gav ära. Detta visas av spektakulära gravfynd och stora hallbyggnader i anslutning till platserna. Skiringssal, till exempel, betyder den skimrande salen, så långt från denna del av bokens bild av platsen man kan komma.

Däremot får vi i kapitlet om Ragnfrid och Estrid helt andra, mer rättvisande, bilder av vikingastäderna. Ragnfrids platåhusgård med hall och många andra hus avser kanske att efterlikna stadens bebyggelsemönster med stadsgårdar, menar författarna, vilket signalerar elitens närhet till kungamakten i staden. Staden – här Sigtuna – som förebild, med andra ord. Ragnfrid framställs som moder till Björn i Granby, efter vilken hon rest en runsten. Ragnfrid reste även runstenar efter Björn vid Ängby i Lunda. Platserna är spännande då de utgör vadställen med monumentala resta stenfasader sju kilometer ifrån varandra längst huvudvägen från Vallentuna till Lunda. Detta kan stärka den annars inte självklara slutsatsen att det är samma personer som avses och att Ragnfrids nätverk och kontroll över kommunikationsleder var betydande. I kapitlet om Estrid diskuteras kristendomen. Där kan vi läsa om dottern till den fromma Frideborg, som skulle skänka moderns silver som allmosor till fattiga i staden Birka. Då det inte fanns några fattiga där fick silvermynten skänkas till fattiga i den frisiska staden Dorestad. Birka som en rik stad, alltså. Dessutom tror jag att en anledning till att dottern inte lyckades var att silver inte skulle erhållas på detta sätt, utan förvärfvas på rätt sätt av rätt personer inom sociala nätverk. Silvermynt cirkulerade inte hos gemene man och användes inte så som vi i dag hanterar pengar. Birka var inte i första hand

en kommersiell plats, utan en stad för avancerat hantverk och sociala relationer. Under Estrids egen tid var det Sigtuna som gällde. Sigtuna beskrivs, som sagt, som en tilldragande social träffpunkt. Stadsgårdar med hallar kunde erhållas som gåva av kungen. Det var också viktigt att begravas intill staden, både i Birka och i Sigtuna. Estrid begravdes emellertid hemmavid, men på kristet vis.

Völvor är viktiga i *Vikingaliv*. Torborg och "drottningen" i Oseberg är två exempel. De kunde se in i framtiden och även påverka den. Att väva och att spinna var viktiga magiska sysselsättningar. "Völvestavar" är en fyndkategori som allt mer kommit att uppmärksammas i kvinnogravar. Stavarnas korgliknande skaft liknas vid motsvarande på sländor och kopplas till vävande och spinnande som metafor för sejd, särskilt att kvinnorna "väver fram" utgången av strider och därmed deltar aktivt i dessa. Vävstolen och sländan som vapen, alltså.

Torbjörn skald ristar runor över döda personer. Det viktiga är att minnet av de döda och de dödas ära står i centrum för ristan. Så gott som alla runristare är män, vilket är svårt att förstå. Kanske männen hade hand om förfäderna och kvinnorna om framtiden, så som har föreslagits. Män fick heller aldrig i sin tur völvestavar i sina gravar.

Sammanfattningsvis skall sägas att boken lyckas levandegöra vikingarna. Det är en livfull bok som varmt rekommenderas till läsning.

Anders Carlsson

Gunnar Nordanskog, *Föreställd hedendom: tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*, Lund: Nordic Academic Press, 2006. 414 s.

Varför har medeltida kristna kyrkportar utsmyckats med motiv från den förkristna mytologin? Är de spår av en kamp mellan den framväxande kristna kyrkan och en vital hedendom, eller är de rester av en ålderdomlig hantverkstradition? Gunnar Nordanskogs arkeologiska avhandling *Föreställd hedendom* syftar till att problematisera de i forskningen hävdvunna bilderna av den smidiga övergången till medeltidens kristna föreställningsvärld och kyrka. Det är i första hand konstvetare som tidigare analyserat de kyrkportaler och dörrar från 1100- och 1200-talet som utgör avhandlingens källmaterial. Järn och trä har setts som omoderna material för dessa sekel. Detta tillsammans med dörrarnas hedniska motiv har format bilden av medeltidskonsten som ålderdomlig och provinsial. De förkristna inslagen har också bidragit till tolkningen att kontinuiteten var stark och övergången komplikationsfri från den förment hedniska kulturen till den kristna. Författaren tar spjörn mot detta forskningsläge och menar att det hedniska inslaget *inte* var en rest av en gammal hantverkstradition och så kallad folkkonst, utan att det tvärtom var en stilmässig innovation.

Nordanskog tar ett brett grepp. Författaren ser också konstvetenskap, historia, filologi, etnologi som viktiga discipliner för studien. Då olika discipliner har olika källmaterial och angreppssätt, leder det ofta till radikalt olika inställningar till det förflutna, menar han. När artefakterna vittnar om förgänglighet och torftiga levnadsförhållanden kan texter från samma tid kännas levande och allmänmänniska. Den medeltida konsten har estetiska inslag som inte särskilt appellerar till oss i dag. Detta menar författaren har påverkat tolkningarna – de medeltida texterna är intellektuella medan bilderna har ansetts vara ålderdomliga. Denna klyfta vill Nordanskog överbrygga genom att visa att bilderna kan sättas in i ett för tiden litterärt och intellektuellt sammanhang. Avhandlingen förs framåt genom hypotesen att kyrkan som institution växte i sin samhälleliga status och att den anlidade professionella smedjor för att föra ut lämpliga bildprogram med didaktiska budskap till menigheten.

De empiriska delarna disponeras i tre delar efter respektive material: järn, trä och sten. Den första delen behandlar järnornamentiken på kyrkdörrar i stora delar av Sverige, men i huvudsak på den så kallade Rogslösagruppen. Denna utgör exempel på en smidesträdigion som tycks ha varit dominerande runt Rogslösa i Östergötland. Nordanskog har analyserat 150 dörrar och fem kistor från den romanska perioden, "eftersom de bedöms ha störst relevans för avhandlingens frågeställningar". Då undrar jag förstas vad det är för dörrar som inte har ansett ha något värde för undersökningen. I trä-delen analyseras de norska stavkyrkorna, i synnerhet den välkända stavkyrkoportalen i Hylestads kyrka. Det här materialet är inte lika omfångsrikt som i de andra materialgrupperna, men kan enligt författaren liksom de andra materialgrupperna sättas in i ett större tolknings-sammanhang. I sten-delen studeras några av de många stenportaler som finns i framför allt Sverige och Danmark. Även dessa tolkas som uppkomna i ett behov av politisk legitimering men med motiv som knöt an till en förkristen mytologi.

Att dörrarna skulle ha formats av världslig eller kyrklig aristokrati i en formmässig *Interpretatio Christiana* avfärdar Nordanskog. Dörrarna skall inte associeras med gamla vikingatida ideal, utan med en ny kyrkopolitisk situation. Nordanskog menar att inititvtagarna sannolikt tillhört samhällets högsta skikt och att bilderna både ikonografiskt och genom sitt praktfulla utförande fungerat i en legitimitets- eller samhörighetsskapande process. Vidare tolkas järnsmidesdörrarna i Rogslösagruppen – och denna tolkning gäller även för trä- och stenromaniken – som "ett uttryck för de lokala potentaternas förmåga till anpassning och fortsatta inflytande efter det att sockenmenigheten formellt fått större inflytande, vilket i sin tur var ett resultat av kyrkans strävan efter frigörelse från den världsliga makten" (s. 219f). "Kyrkdörren kunde därför användas som ett medel, inte bara för att exponera status, makt och kristen kosmologi, utan också för att understryka att det var här som en rad betydelsefulla sociala aktiviteter ägde rum." (s. 220).

Det förefaller troligt att det var så. Nordanskog vill inte tala om bilderna som opinionsbildning, men slår fast att de tjänade syftet att tala till folket. Det verkar rimligt att kyrkan bekostade utbyggnader, dörrar och portaler av professionella smeder och träsnidare, om den sökte vidga sin makt i det världsliga landskapet. De dendrokronologiska analyserna visar att det inte är fråga om en koninuitet i användandet av de förkristna bilderna. Så här hade de inte använts tidigare. Men om det nu var så att de hedniska bilderna inte var av folket, utan *för* folket, som författaren formulerar saken, måste det ha funnits allmänna föreställningar om vad det hedniska betydde. Nordanskog vänder sig mot antagandet att kristendomen skulle ha medfört ett religionsskifte. Det hedniska saknade ett homogent system – det var i stället fråga om en samling traditioner med rituella inslag. Det var ett hävdvunnet sätt att leva och berörde inte personliga trosföreställningar. Det förefaller mig vara ett tämligen spekulativt antagande. Det är min bestämda uppfattning att religion som tro var – och är – mycket tätt sammanvävd med sedvänja och religiös kultur. Det hänger mindre ihop med religion som samhällselement, men desto mer med existentialism och integration. Oavsett vilket uppfattar jag att poängen med aristokratins ekonomiska satsningar vore poänglös om innebörden inte var förankrad. Arkitektoniskt och konstnärligt är det utan tvekan fråga om ett brott. Men måste den hantverks- och konstmässiga så kallade nymodigheten stå i motsättning till tanken om en trosföreställning? Gunnar Nordanskogs avhandling är under alla omständigheter utomordentligt genomarbetad och mycket välskriven. Frågorna är angelägna. Den ger en ny bild av den kristna kyrkans kosmologiska och liturgiska framväxt i Sverige, som på allvar ifrågasätter generella föreställningar om övergången mellan vikingatid och medeltid i Sverige.

Annika Sandén

Per-Axel Wiktorsson, *Skrivare i det medeltida Skara stift*, Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie 24, Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2006. 201 s.

Johnny Hagberg (red.), *Avlatsbrev från Västgötadeln av Skara stift*, Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie 25, Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2006. 192 s.

I genomgången av litteratur utgiven under 2006 blir man som medeltidshistoriker synnerligen upprymd när man riktar blicken mot Västergötland. Dessvärre, på grund av den beklagliga bristen på medeltidshistoriskt intresse vid våra universitet och högskolor, lär böckerna knappast bli kioskvältare, men för oss som tillhör den krympande skaran svenska medievalister är det bara att tacka och ta emot. Det rör sig om Per-Axel Wiktorssons *Skrivare i det medeltida Skara stift* och

källsamlingen *Avlatsbrev från Västgötadeln av Skara stift*. Båda böckerna ingår i Skara stiftshistoriska sällskaps utgivning, vilken samma år kröntes med den praktfulla folianten *Skaramissalet*, i redaktion av Christer Pahlmblad.

Per-Axel Wiktorssons bok är en pedagogisk och välskrivnen paleografisk redogörelse för samtliga 116 identifierade skrivare som kan länkas till det medeltida Skara stift. Enbart för Brynolf Gerlakssons episkopat (1477–1505) känner vi till 25 skrivare. I diplom efter diplom skärskådar Wiktorsson handstilar och igenkänningstecken på jakt efter verkliga personer. Ibland visar sig materialet vara påfallande rikt, som i det brev daterat den 20 augusti 1278 (DS 650) som berättar om valet av Brynolf Algotsson till biskop. Förutom att använda sina sigill har utfärdarna signerat dokumentet med autografer. Ett annat exempel är den så kallade Johannitmunken, en skribent som är känd sedan tidigare. Wiktorsson tror sig till och med kunna avgöra munkens landskapstillhörighet: ”han är västgöte. Han uppvisar nämligen det västliga språkdraget sänkning och skriver *o* för *u* och *e* för *i*: *bastowo* för ’bastu’ och *brender* för ’brinner” (s. 39).

Med utgångspunkt i sådana konkreta textexempel växer Wiktorssons arbete ut till en veritabel katalog över västsvensk skrivkunnighet under medeltiden. Det är förvisso ingen bok som lämpar sig för sträckläsning, men att det rör sig om en betydande personlig grundforskningsgärning är bortom varje tvivel. Det är dessutom en vacker liten volym med mängder av bilder av originalurkunder och en kortfattad men god inledning om skriftspråkets utveckling i Sverige.

I *Avlatsbrev från Västgötadeln av Skara stift* (red. Johnny Hagberg) kommer vi källmaterialet ännu närmare. Samtliga kända avlatsbrev från det medeltida Västergötland – ett femtiotal – har publicerats på latin med svensk översättning. Det är den första inventeringen och utgivningen av avlatsbrev från ett svenskt stift, och tack vare översättningen görs materialet tillgängligt för den majoritet av medeltidshistoriskt intresserade svenskar som inte längre läser latin. Flertalet dokument stammar från 1400-talet och början av 1500-talet, men de tre äldsta tillkom redan 1292, utfärdade av påven Nikolaus IV för kyrkor i Fässberg, Falköping och Skövde.

Eftersom gemene mans uppfattning om avlatsbrev är präglad av fördomar stammande från reformationstidens kritik mot de värsta missbruket av systemet (avlatshandel) är det utmärkt att volymen inleds med en längre redogörelse av Carl-Gustaf Andrén. Avlat var i grund och botten inte ett sätt för snikna prelater att berika sig på syndfulla men förmögna människors längtan efter frälsning utan snarare en utveckling av bikten, med rötterna i fornkyrkan. Sitt egentliga genombrutt fick avlaten i Frankrike och Spanien på 1000-talet. Den som biktade sig inför en präst ålades att göra bot för sina synder, till exempel läsa ett antal böner. Bots omfattning stod inte bara i relation till de begångna synderna utan också till botgörarens möjlighet att genomföra boten. Avlat var en vidareutveckling av systemet, ett sätt för den enskilde att få eftergift för pålagda andliga straff. Bisko-

par, påvar, kardinaler och legater kunde utfärda brev som specificerade reglerna, framför allt med angivelse av vilka kyrkor som hade rätt att skänka avlat, på vilka datum avlat kunde ges och för hur många dagar avlaten gällde.

Avlatsbrev från det medeltida Västsverige faller inom ramen för det ursprungliga syftet och har inga beröringspunkter med de senmedeltida missbruken i Rom. Dokumenten skänker oss goda inblickar i senmedeltidens andliga liv och illustrerar väl hur Sveriges lärda elit interagerade. När ärkebiskopen i Uppsala utfärdade avlatsbrev tillsammans med sina suffraganer framträder samhörigheten i den svenska kyrkoprovinsen tydligt. Via breven kommer vi också lokalsamhället nära. En av avlatsbrevens funktioner var ekonomisk: det kunde till exempel gälla insamling av medel för att reparera en kyrka eller anskaffa mässböcker och liturgiska kärl. Samtidigt var avlatsbrev centrala i sockeninwånarnas tros- och fromhetsliv. De stärkte kyrkobyggnadernas ställning i det rumsliga medvetandet.

Publiceringen av den här typen av forskning och källor är värd all uppmuntran den kan få. Antalet forskare som i dag förmår tillgodogöra sig medeltida texter i original blir allt färre. Skara stiftshistoriska sällskap utför en kulturgärning som manar till efterföljd.

Dick Harrison

Douglas Hay & Paul Craven (red.), *Masters, servants, and magistrates in Britain and the Empire, 1562–1955*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004. 592 s.

Arbetsrätten är gammal. I Sverige uppträdde den 1664 i form av den så kallade tjänstehjonsstadgan, men redan hundra år tidigare (1562) hade motsvarande engelska förordning, the Statute of Artificers, trätt i kraft. Denna förordning har haft ett förbluffande stort inflytande i världen, och det är om detta inflytande som denna volym handlar. Boken är resultatet av ett stort forskningsprojekt lett av Douglas Hay och Paul Craven. Den förre är känd för sina studier av den brittiska straffrättens historia (en snabb läsning av den svenska domboksforskningen visar på receptionen av hans arbeten). I det sammanhanget analyserade Hay varför så många brott belades med dödsstraff i England under 1700-talet; svaret – att det var ett sätt för överheten att skrämma underklassen till lydnad – var säkert inspirerat av Hays lärare, E. P. Thompson.

Mot denna bakgrund är det lätt att förstå varför Hay har intresserat sig för ”the master–servant relationship”, eller den tidiga arbetsrättens historia. Denna låg nämligen mycket nära straffrätten. I sin introduktion pekar Hay ut tre karakteristiska drag i tjänstehjonsrelationen: den byggde på ett kontrakt mellan herre och tjänare som innebar att den senare förband sig att lyda den förres order; den övervakades på ett summariskt sätt utan insyn från högre rättsinstanser; den

inbegrep bestämmelser om bestraffning av den tjänare som inte uppfyllde kontraktet – bestraffning i form av piskning, fängelse, eller tvångsarbete, inte skadestånd, som man annars kunnat förvänta sig när det gäller kontraktsbrott. Allra viktigast är kanske att alla, som saknade egen förmögenhet eller annan inkomstkälla, var tvungna att ingå ett tjänstehjonskontrakt. Man kan därför fråga sig om det är meningsfullt att tala om fritt arbete under tidigmodern tid, och Hay markerar sin uppfattning genom att sätta citationstecken kring "free labor" (s. 1).

The Statute of Artificers återspeglar den situation som rådde i England efter den senmedeltida krisen. Det var svårt att få tag på arbetskraft och de som efterfrågade sådan fick stöd från staten genom de repressiva bestämmelserna i förordningen (som dock även innehöll bestämmelser som betonade arbetsgivarens patriarkala ansvar). Men dessa bestämmelser, som alltså uppstått i en speciell situation i ett litet land, kom att spridas kring stora delar av världen, i takt med att England blev ett imperium som solen aldrig gick ned över. Det är en stor förtjänst hos projektet att man lyckats kartlägga hur denna spridning gått till.

Ett viktigt metodiskt redskap har varit en datorstödd analys av de många arbetsrättsliga förordningar som återfunnits i det forna imperiets olika delar (695 st., varav 657 kunnat användas). Genom att låta ett dataprogram analysera hur centrala nyckelord (t.ex. *apprentice, whipped*) omnämns i förordningarna, har man lyckats fastställa de sannolika beroendeförhållandena mellan förordningarna. Metoden, som kallas *dwic (domain word in context)*, har varit oumbärlig (s. 15); eftersom denna typ av lagstiftning i samtiden uppfattades som oviktig och juridiskt ointressant, har överföringen mellan länder satt få spår i källorna. Man kan tänka sig, att utresande handelsmän och kolonialtjänstemän tog med sig en förordningstext som de råkade ha till hands och sedan modifierade den så att den passade i det nya område de slog sig ner i. Genom *dwic*-analysen går det att se, att 1562 års förordning fick en efterföljare i Nordamerika och fyra i Västindien. I Västindien har sedan dessa fyra omvandlats till en stor mängd nya varianter, och en av dessa har i sin tur spritt sig till Indien (s. 22).

Boken innehåller 15 detaljstudier av olika delar av imperiet: från det område som skulle bli USA, via New Foundland och Kanada, Västindien och Sydafrika, till Hong Kong, Indien, Assam och Kenya. Det låter sig inte göra att sammanfatta alla resultat i en kort recension, men det står klart att det är en grupp mycket skickliga historiker som nått fram till värdefulla resultat inom komparativ arbetsrätts-historia. Ett tema som går igen i flera uppsatser är spänningen mellan förordningarnas föreskrifter om underordning och ofrihet, som i princip skulle gälla alla, och de praktiker som utvecklades, där man verkar ha undvikit att göra vuxna vita män till föremål för detta tvång. Tjänstehjonsstadgorna uppfattades ofta som något som främst gällde ung arbetskraft eller svart arbetskraft (se bl.a. Tomlins artikel).

Särskilt intressant är M. K. Bantons artikel om the Colonial Office under perioden 1820–1955. Banton visar vilken roll den enskilde individen kunde spela

när det gällde hur denna lagstiftning kom att se ut i imperiets olika delar. Förslag på nya förordningar skickades nämligen vid denna tid till the Colonial Office, där de granskades – med varierande grad av noggrannhet. Till de mer samvetsgranna tjänstemännen hörde James Stephen och Sir Frederick Rogers. Den senare markerade 1858 sitt missnöje med ett förslag som syftade till att tvinga människor att acceptera dåliga lönevillkor, vilket skulle beröva arbetaren "the legitimate advantage which he possesses in a thinly populated country" (s. 263) – just den fördel som den elisabetanska förordningen ville avskaffa. Andra var mindre noga: den exceptionellt hårda lagstiftningen i Kapprovinsen (som förebådade apartheidssystemet) verkar ha passerat, eftersom tjänstemännen (felaktigt) antog att den hade hävd.

Maria Ågren

Svante Norrhem, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*, Lund: Nordic Academic Press, 2007. 214 s.

Genom sin bok om riksrådshustrurs makt under 140 år har Svante Norrhem angräpat en av svensk historieforskningens märkliga empiriska luckor. I sin undersökning byggd på material kring riksrådshustrur från 1632 till 1772 frågar sig Norrhem om kvinnor utmanade sin hävdvunnet underordnade roll genom att utöva makt. Han finner att så inte var fallet. Kvinnor hade visserligen makt och inflytande på en mängd olika områden – de agerade äktenskapsmäklare, de fungerade som mellanhänder i kontakter med manliga makthavare eller kungliga personer, de utövade makt i lokalsamhället där släktgodset var beläget, antingen som innehavare av godset eller som välgörare. Men kvinnors maktutövning var i de allra flesta fall en del av deras roll som hustru i ett vad Norrhem i en användbar benämning kallar "politiska hushåll". Mannens statstjänst var en del av det som hushållet hade att förvalta. Hustrurna deltog i denna förvaltning genom att befordra sina manliga släktingars karriärer och sina kvinnliga släktingars giftermål. Kvinnorna tog också aktiv del i att hävda den yppersta adelns intressen gentemot andra grupper i samhället och de främjade själva ståndsreproduktionen. Allt detta skedde företrädesvis i informella kontakter brevledes eller genom personliga möten. I denna ställning kunde kvinnor inte bara förmedla makt, de kunde utöva makt själva också.

I det starka inledande empiriska kapitlet redogör Norrhem för de demografiska resultaten av sitt stora källmaterial. Han visar att den jordägande bördssadeln dominerade bland riksrådshustrurna fram till 1660-talet varefter andelen stadigt minskade för att endast utgöra en knapp fjärdedel 1772, då i stället nyadlade släkter dominerade gruppen. Norrhem visar också att giftermålsmönstren bevarade bördssstatus: Riksrådsdöttrar gifte sig av hävd med riksråd, "gammaladel"

gifte sig med gammaladel under hela undersökningsperioden, även om gruppen som helhet försvann allt mer bland riksrådshustrurna. Utifrån detta säger Norrhem att det är fel att tala om ståndsupplösning under 1700-talet, dock utan att ta spjärn mot dem som beskrivit den sociala utvecklingen på det sättet. Den äldre adeln såg till att behålla sin exklusivitet, även om den utmanades på höga positioner i samhället. Norrhem menar vidare att ståndscirkulationen inte bara minskade riksrådshustrurnas roll i politiken, utan att deras minskade jordägande var till förfång för hela ståndet.

Denna bild ändrades under den tid som studeras. Kvinnor förlorade makt på lokal nivå för att deras jordägande i allmänhet minskade. Professionalisering av statstjänsterna liksom patron–klient-systemets försvagning bidrog till att separera kvinnor från de sfärer där politik diskuterades, men av detta syns lite i Norrhems källmaterial. 1600-talets kvinnor diskuterade gärna befordringsärenden i sin korrespondens, 1700-talets kvinnor gjorde det mera sällan. Å andra sidan menar Norrhem att riksrådshustrurnas kontakter med politiskt betydelsefulla personer ökade under 1700-talet, vilket han menar beror på att kvinnorna allt mer framträdde som individer i det politiska livet.

Någon förklaring till varför 1700-talets riksrådshustrur skulle ha framstått mer som individer, utan att för den delen handla självständigt, har inte Norrhem. En förklaring skulle kunna vara umgängeskulturens förändring under perioden. Ett könsblandat umgänge med betoning på förfining och konversation under 1700-talet kan förklara denna synbara minskning av kvinnors politiska diskussioner. Kanske reproducerade de sin sociala ställning lika väl genom korrespondens med framträdande personer inom litteratur och konst, och pratade om politik vid andra tillfällen? Säkerligen förklarar kulturförändringen den minskade "ilska" i kvinnornas korrespondens som Norrhem lägger märke till. (s. 155)

Senare avsnitt i boken är mindre väl belagda än det inledande och gör att boken balanserar mellan gott akademiskt hantverk och mera anekdotiska skildringar från riksrådshustrurnas liv. Enstaka exempel får ibland representera en hel tid eller ett sätt att agera. Norrhem har nyttjat ett gediget och omfattande källmaterial från godsarkiv, diplomatisk korrespondens och memoarer och det är därför tråkigt att notapparaten ibland är ohjälpsam med att visa vad slutsatserna bygger på och referenser saknas ibland helt trots generaliserande uttalanden (t.ex. s. 42, 59, 139).

Norrhem understryker flera gånger sin viktiga slutsats att kvinnors maktutövning var en naturlig del av deras roll i ett politiskt hushåll och ingick i ansvarsfördelningen mellan man och hustru. Han säger vidare att det har varit svårt att finna exempel på vad som hände när kvinnor överträdde sin hävdvunna aktionsradie. En konsekvens, som Norrhem nämner men inte gör så mycket av, är att deras politiska deltagande sexualiserades. Såsom exemplen Hedvig Catharina Lillie och Charlotta von Liewen visar, ledde kvinnors självständiga politiska ställningstaganden till att rykten uppstod om hemliga omfamningar med politiker

eller sexuella relationer utanför äktenskapet. Norrhem konkluderar att "den politisk kvinnor deltog i handlade sällan om kön, men däremot i hög utsträckning [...] om klass" (s. 160). Hans empiriska genomgång visar emellertid något annat, vilket också stämmer överens med hans breda definition av maktutövning i inledningen: Kvinnors agerande var inte bara var ett sätt att befordra släktens och adelns ställning, utan också ett medel att reproducera deras ställning som hustru. Lyckosamma utövare av denna konst blev mönster för sitt kön. Om ett politiskt avsteg var samstämmigt med ett äktenskapsbrott tycker jag att det antyder att kön likväl som klass ständigt måste bevakas i alla dessa hustrurs göranden och låtanden – även de politiska.

Karin Sennfelt

Jannicke Andersson, *Konsten att leva länge: föreställningar om livets förlängning i handböcker 1700–1930*, Stockholm: Carlssons, 2007. 282 s.

Med *Konsten att leva länge* läggs ytterligare ett bidrag till det växande antalet historiska studier inom åldrandeforskningen. Avhandlingen, som är tillkommen vid Tema äldre och åldrande vid Linköpings universitet, behandlar rådgivningslitteratur/handböcker om livets förlängning, från år 1700 och fram till det tidiga 1900-talet. I bakgrundsteckningar till den egentliga undersökningsperioden beskriver författaren summariskt antikens biologiska teorier, som i vissa stycken levde kvar inom den västerländska medicinen under den period hon studerat och där bland annat tankar om en "livslåga" – en utmätt mängd livsenergi – och balans mellan olika egenskaper, substanser eller principer var centrala. Handböckerna ger – i enlighet med föreställningarna om en begränsad mängd livsenergi – råd som i hög grad går ut på måttfullt leverne och vad som kan betecknas som energibesparing. Förutom dylika konkreta råd och anvisningar för att förlänga livet diskuteras i Anderssons avhandling olika legender om långlevnad som florerat genom historien. Bland annat blir den extremt långa livslängden hos de i Bibeln omtalade patriarkerna föremål för diskussion. Hur kunde det till exempel komma sig att Noa levde i 950 år, då människor i samtiden inte blev ens i närheten så gamla, är prov på en fråga som ställts i historien. I förklaringarna fanns idéer om en paradisk tillvaro långt tillbaka i tiden som tagit slut i och med syndafallet, men även teorier om att den miljö patriarkerna levde i var gynnsam för ett långt liv. Detta kopplar avhandlingsförfattaren till en kristen diskurs för förståelsen av människans levnadslöpp. Fortfarande för 1700- och 1800-talets människor avgjorde synden människans bestämelse som dödlig varelse. Den kristna förståelsen av människolivet kom under 1800-talet att samsas med en medicinsk diskurs. Det gemensamma för medicinen och den kristet präglade uppfattningen var dock att man diskuterade människans eget ansvar för åldrandeprocessen i termer av av-

vikelser från den rätta vägen. Jannicke Andersson redogör även för hur legender om långlevnad har inspirerat till olika praktiker. Ett exempel är berättelser om ungdomens källa som tycks ha gett impulser till idéer om intag av vatten eller kurbad som positiva för ett långt liv. Naturen har varit en annan inspirationskälla till praktiker. Att leva nära och/eller i harmoni med naturen har varit ett vanligt råd för ett långt liv.

Temat för avhandlingen är onekligen högaktuellt och mycket intressant. Som läsare förstår man att det spännande källmaterialet har gett rikligt med associationer. Anderssons redogörelse för hur källurval och syfteformuleringar hanteras är tilltalande. Beskrivningen av den inledande forskningsprocessen lyckas hon dessutom framställa nästan i form av en *cliff hanger*, när hon omtalar 1800-talets tystnad som "just så intressant som en forskare kan hoppas på".

De invändningar jag har rör framför allt svagheter i framställningen som får innehållsliga konsekvenser. Många gånger framstår rubriksättningen som inadekvat och vägledande övergångar mellan olika teman saknas ofta. Som exempel på icke fungerande rubriksättningar kan nämnas avsnittet om syndaflodslegender som främst handlar om synda*falls*legender, och i det parti som behandlar "Tiden som vän eller fiende" diskuteras (med referens till Foucault) tid och rum som angelägna att kontrollera för att skapa ordning i samhället. Men någon explicit koppling till rubrikens "vän eller fiende" görs aldrig. I avsnittet om "Äldre som vetenskaplig kategori" ger Andersson en allmänt hållen översikt över 1800-talets vetenskapliga utveckling och anger även några medicinska upptäckter och den institutionaliserade sjukvårdens framväxt som orsaker till att vetenskapliga teorier om åldrande utvecklats. Läsaren får dock inte veta i vilka *konkreta sammanhang* det sker och *hur* det går till och därför framstår slutledningen att ålderdomen förknippades med degeneration som ogrundad. Vad som är ytterligare underligt just här är att Andersson hänvisar till historikern Pat Thanes *Old age in English history*, men till ett avsnitt som inte alls diskuterar 1800-talets vetenskapliga teorier om åldrande, utan bilden av äldre i litteratur från det förmoderna England.¹ Här hade man förväntat sig en annan referens, förslagsvis till sociologen Stephen Katz' redogörelse för hur ålderdomen – bland annat genom medicinaren Jean Martin Charcot – successivt under 1800-talet medikaliserades och blev ett vetenskapligt spörsmål.² Exempel på bristfälliga övergångar och introduktioner av nya begrepp och teman i avhandlingen finner man bland annat i ett avsnitt där begreppet hyperboréer dyker upp – men aldrig får sin förklaring. I ett annat parti förekommer begreppen naturtillstånd och naturrättstänkande men kopplingarna mellan dessa två idéer tydliggörs inte. Det här är bara några exempel på framställningsmässiga svagheter som gör boken otidlig, rörig och därmed svår att

1. Pat Thane, *Old age in English history: past experiences, present issues*, Oxford 2002, s. 64.

2. Stephen Katz, *Disciplining old age: the formation of gerontological knowledge*, Charlottesville & London 1996, s. 8of.

överblicka. Tråkigt nog dras intrycket även ner något av att texten bitvis innehåller en avsevärd mängd korrekturfel. Avhandlingen behandlar ett angeläget ämne och bör vara av intresse för alla som vill veta mer om historiska tankegångar om åldrandet men den hade vunnit på en framställningsmässig uppstramning och noggrannare korrekturgranskning.

Åsa Andersson

Madison Smartt Bell, *Lavoisier och kemin: den nya vetenskapens födelse i revolutionens tid*, Nora: Nya Doxa, 2006. 180 s.

Den franske skatteindrivaren Antoine Laurent Lavoisier avrättades i Paris år 1794 genom halshugning. Särskilt konstigt ter det sig inte. Han hade mäktiga fiender, bland andra själve Jean-Paul Marat. Han bar även huvudansvaret för en mycket impopulär tullmur som uppförts kring Paris. Lavoisiers död skulle antagligen blivit en fotnot i historien, om han inte, förutom skattebyråkrat, även varit en av sin tids mer framstående kemister. Lavoisier gjorde anspråk på att ha revolutionerat hela den kemiska vetenskapen och på att ha satt den på en ny och sundare fot. Föreliggande biografi har, som många andra före den, tagit fasta på Lavoisiers dramaturgiskt eleganta död och byggt upp en berättelse om den kemiska vetenskapens födelse kring den. Historien berättas huvudsakligen med utgångspunkt i Jean-Pierre Poiriers djuplodande Lavoisierbiografi från 1993. Denna senare och mer populära biografis främsta styrka ligger i det delvis välteknade historiska sammanhanget. Smartt Bell visar hur Lavoisier passade in i och framgångsrikt navigerade sig fram genom det franska samhället decennierna före 1789. Efter revolutionen förändras så allt för Lavoisier. Hans framstående position och förmögenhet låg honom nu till last, och en serie missbedömningar av det nya läget ledde honom fram till giljotinen.

Biografen gör dock även anspråk på att behandla Lavoisiers vetenskapliga insats, och här är den svagare. Den har en tämligen gammaldags historiesyn. Senare forskning, i den mån den konsulterats, har tyvärr inte avsatt några större spår. Recensenten hade gärna sett att Lavoisier personliga betydelse hade tonats ned, att hans krets av medarbetare fått ett större utrymme i berättelsen, samt att kemin före Lavoisier inte så lättvindigt hade avfärdats som ofärdig och dunkel. Besvärande är också en del anakronismer, till exempel då författaren blandar samman kemisk terminologi från olika perioder och påstår att John Mayow "frigjorde syre genom att upphetta kaliumnitrat i vakuum [år] 1674 – ett helt århundrade innan någon funnit en kontext att definiera detta i" (s. 92). Där kan man verkligen fråga sig om det i så fall var detta Mayow gjorde, och vilka betydelser det han gjorde skall tillmätas i sitt eget historiska sammanhang. Noteras kan även en

bitvis anmärkningsvärd kvinnosyn, som då Lavoisiers hustru beskrivs (s. 112): "I dessa avseenden tycks Marie-Anne Lavoisier ha varit en närmast fulländad hustru – om än aldrig moder- en idealisk medhjälpare och forskarkollega."

Sammanfattningsvis kan alltså sägas, att de läsare som anser att historien skall återge stora mäns livsöden och framhålla vikten av deras insatser antagligen gillar denna bok. Den som vill sätta sig in i ett spännande livsöde kring den franska revolutionen kan antagligen också ha en behållning av den. För den vetenskapshistoriskt intresserade kan den dock inte rekommenderas.

Hjalmar Fors

Olle Krantz & Lennart Schön, *Swedish historical national accounts 1800–2000*, Studies in Economic History 41, Lund: Almqvist & Wicksell International, 2007. 93 s.

Swedish historical national accounts 1800–2000 har sin bakgrund i ett projekt som bedrevs vid ekonomisk-historiska institutionen i Lund på 1980-talet med uppgift att ta fram nya historiska nationalräkenskapsdata för 1800-talet samt att revidera tidigare serier för första hälften av 1900-talet. Från projektet har publicerats åtta volymer för sju olika sektorer. I det föreliggande arbetet ställs de tidigare publicerade serierna, i en del fall kraftigt reviderade, samman till en bild av BNP:s utveckling perioden 1800–2000. Bokens första del ger en kort översikt av tidigare framställningar av svenska historiska nationalräkenskaper samt hur det egna projektet skall placeras in i det sammanhanget. Vidare anges summariskt en del av de ändringar som gjorts jämfört med de tidigare publicerade serierna. Av dessa bör nämnas att man vid fastprisberäkning nu tillämpat dubbeldeflatering, det vill säga produktionsvärdet från en sektor och insatsvaror till densamma har deflaterats med olika prisindex. Ett fastprisberäknat förädlingsvärde för varje sektor kan sedan fås fram genom att från det fastprisberäknade produktionsvärdet subtrahera fastprisberäknade insatsvaror.

Den andra och mest omfattande delen av boken består av en tabellsammansättning. Tabellerna, i mer detaljerad form, finns också tillgängliga på internet <<http://www.ehl.lu.se/database/LU-MADD>>. Jämfört med de tidigare publicerade serierna är den bild som ges av de långsiktiga utvecklingstendenserna i svensk ekonomi i stort sett densamma, men det finns skillnader. I löpande priser ligger BNP till faktorpris enligt den nya serien cirka 15 procent lägre i början av 1800-talet än den BNP-siffra man kan få fram ur de tidigare volymerna. Denna skillnad krymper sedan fram till ungefär 1915 då de befinner sig på ungefär samma nivå. Därefter hamnar den nya serien på en högre nivå och i slutet av 1900-talet ligger den 15–25 procent över den gamla. En viktig anledning till

detta är att man gjort en nyskattning av bostadssektorns bruttoproduktionsvärde och därmed också dess bidrag till BNP. Det anges i bokens inledning inte att denna omfattande revidering gjorts, och följaktligen inte heller hur den nya serien konstruerats. Revideringen förefaller hur som helst välgrundad. Enligt Krantz' gamla serie föll bostadskonsumtionens andel av BNP mer eller mindre kontinuerligt sedan början av 1800-talet. Enligt den nya serien ökade tvärtom bostadskonsumtionens andel av BNP över tid, vilket är rimligt. Andra skillnader mellan den nya och den gamla BNP-serien i löpande priser härrör framför allt ur att förädlingsvärdeandelarna i de olika sektorerna nyberäknats. För enskilda sektorer finns det på grund av detta avsevärda skillnader mellan de tidigare publicerade serierna och de nya. Privata tjänsters bidrag till BNP i löpande priser ligger genomgående högre, för större delen av 1800-talet med cirka 20 procent. Offentliga tjänsters bidrag till BNP ligger å andra sidan lägre; under en stor del av 1800-talet 10–15 procent lägre. För transporter och kommunikationer har förädlingsvärdet sänkts för en stor del av 1800-talet med cirka 10 procent.

I de gamla serierna baserades beräkningen av förädlingsvärdets andel i flera av sektorerna på undersökningar eller kvalificerade gissningar av hur stor andel av bruttoproduktionsvärdet insatsvarukostnaderna utgjorde. Ett alternativt sätt att beräkna dessa är att utgå från den allokering av sektorernas produktionsvärden till olika användningar som redovisas. Förädlingsvärdet i varje sektor kan då beräknas som skillnaden mellan värdet av bruttoproduktionsvärdet och värdet av de till sektorn allokerade insatsvarorna. I de tidigare publicerade serierna fanns det för en del sektorer stor diskrepans mellan dessa alternativa sätt att beräkna förädlingsvärdet i en sektor. I den föreliggande sammanställningen har man eftersträvat att göra de sektorsvisa förädlingsvärdena som presenteras förenliga med vad som framkommer ur input–output-data. För att kunna kontrollera om så är fallet skulle vi förutom de publicerade tabellerna också behöva en uppställning över importens fördelning på insatsvaror i olika sektorer och slutlig användning, vilket inte redovisas. Den samlade importen inklusive tull som redovisas i tabell 3 avviker en del från den som ges av Östen Johansson i *The gross domestic product of Sweden, 1861–1955* (1967), men avvikelserna är inte större än att Johanssons fördelning av importen på olika användningsområden borde kunna användas för att tillsammans med tabellerna 6–12 pröva hur pass väl de sektorsvisa förädlingsvärden som redovisas i tabell 1 stämmer med produktionens och importens fördelning på olika användningar för perioden 1861–1950. Det visar sig då att de förädlingsvärden som kan framräknas ur input–output-data stämmer bra med dem i tabell 1 för fyra sektorer. Undantagen är privata tjänster, bostadsutnyttjande och transportsektorn. Här är avvikelserna så stora att de knappast kan förklaras av att förädlingsvärdena i tabell 1 uttrycks i faktorpriser och inte i marknadspriser. Anledningen tycks vara att man av misstag redovisat insatsvarorna till bostadssektorn i privata tjänster samt att man uppenbarligen använder

sig av en annan fördelning av importen än Johansson. Det hade underlättat för användaren om man i en tabell hade redovisat importens fördelning på olika användningsområden.

Det är en imponerande forskningsprestation som summeras i denna lilla bok. Det är att beklaga att någon egentlig redogörelse inte presenteras för hur de olika serierna tagits fram. I stället hänvisas till de tidigare preliminära publikationerna, men dessa är ju på svenska och till föga glädje för den internationella läsekrets som man uppenbarligen vänder sig till.

Jan Bohlin

Jennifer L. Weber, *Copperheads: the rise and fall of Lincoln's opponents in the North*, New York: Oxford University Press, 2006. 286 s.

Det amerikanska inbördeskriget (1861–1865) var en omvälvande konflikt som berövade hundratusentals människor livet och orsakade omfattande materiell fördörelse. Samtidigt ledde kriget exempelvis till slaveriets avskaffande och en större federal statsapparat. Dessa händelser har av naturliga skäl tilldragit sig ett ansevärt intresse från amerikanska historiker. Hundratals böcker har skrivits om den militära konflikten och dess olika slag, om den politiska utvecklingen på både nord- och sydsidan samt om vad som hände på hemmafronten under kriget. Det har dock funnits en tendens att undersöka dessa aspekter av kriget var för sig utan att förstå att arméerna, den politiska eliten och folkopinionen påverkade varandra. Inte heller har det motstånd som existerade mot kriget analyserats i lika stor omfattning.

I Jennifer Webers intressanta bok, som är baserad på hennes doktorsavhandling från Princeton, undersöks de så kallade *Copperheads*, vilka var kritiska till kriget och president Abraham Lincolns politik. De tillhörde i regel det demokratiska partiet och kom från olika nordliga delstater som Illinois, Indiana, New York och Ohio. I Webers framställning analyseras denna rörelse kronologiskt från krigets början till dess slut. Analysen bygger på olika typer av källmaterial, såsom officiella federala dokument, privata brev, tidningar och pamfletter, vilket gör det möjligt för författaren att utforska både ledande politikernas agerande i Washington och lokala händelser i samband med exempelvis utskrivning av soldater. Hon undersöker även den militära utvecklingens inverkan på opinionen. Upplägget visar på ett bra sätt komplexiteten i förhållandet mellan vad som hände i huvudstaden, det som utspelade sig på lokal politisk nivå och vad som skedde vid fronten.

Rörelsens utveckling indelas i tre faser som i stort sammanfaller med det allmänna händelseförloppet under kriget. Den första fasen innefattar sydsidans utträde ur unionen och starten av kriget samt de politiska åtgärder som vidtogs

för att finansiera bland annat trupperna och deras materiel. Weber visar att även om det existerade ett starkt stöd för presidenten att upprätthålla unionen i början av konflikten fanns det dock redan tidigt demokrater som inte stödde kriget. De menade att utträdet var legalt riktigt, samtidigt som de utifrån en traditionell republikanism kritiserade en ökad centralisering av makten kring presidenten, höjda skatter, en växande statsskuld och en expanderande krigsmakt. Alla dessa åtgärder hotade den frihet som man menade att republiken var grundad på.

I nästa fas, som inträdde 1862 och 1863, hade den första krigsentusiasmen bedarrat till följd av en ökad insikt om att det kunde bli en lång och blodig konflikt. Nordsidans arméer drabbades av förluster och motgångar, vilket minskade antalet frivilliga och gjorde det nödvändigt att börja skriva ut soldater. Sådana åtgärder krävde samtidigt en ökad förvaltningsapparat. Vid denna tid utfärdade även Lincoln sin proklamation om att slaverna skulle frigges. Alla dessa omständigheter gjorde att *Copperheads* mer högljutt började kritisera Lincoln och hans förda politik i tidningsledare, pamfletter och tal. De hävdade att kriget var ett slöseri med människoliv och resurser och att det följaktligen skulle avslutas så snart som möjligt. De menade att sydsidan skulle återgå till unionen om bara nordsidan tillät dem. De kritiserade också presidentens proklamation genom att framhålla att han gick emot konstitutionen då han frigav slaverna. Weber visar tydligt att de också använde rasistiska argument för att kritisera beslutet och för att mobilisera stöd för sin linje.

I den tredje och avgörande fasen, som tog sin början under 1864 och sträckte sig fram till krigets slut 1865, fortsatte krigsförlusterna. I synnerhet Grants offensiv i Virginia ledde till över 60 000 stupade på bara två månader. Kriget krävde ett ständigt tillskott av män, vilket i sin tur innebar mer utskrivningar. Dessa möttes på många håll av protester. Ett stort antal personer flydde också från tjänstgöringen. Den stora blodspillan stärkte samtidigt *Copperheads* i deras krav på fred. Vid demokraternas konvent på hösten 1864 lyckades fredsanhängarna exempelvis få sin kandidat, George Pendleton, nominerad till vicepresidentkandidat. Händelserna vid fronten, där nordsidan var allt mer framgångsrik, gjorde dock att Lincoln gick segrande ur presidentvalet och att *Copperheads* fick det allt svårare att nå ut med sitt budskap. Weber tydliggör här den betydelse krigslyckan hade för den politiska processen och hur omöjligt det blev för krigsmotståndarna att agera när sydsidan var på väg att förlora.

Sammanfattningsvis ger Jennifer Webers bok nya perspektiv på det amerikanska inbördeskriget genom att fokusera på en av de rörelser som gick förlorande ur konflikten. Styrkan i framställningen ligger i sättet som händelser vid fronten, beslut i Washington och åtgärder på lokal nivå sammanvävs på. Svagheten är att själva organiserandet av motståndet mot kriget inte lyfts fram mer. Här hade det varit givande om författaren inriktat en större del av analysen på de olika strate-

gier som användes för att påverka opinionen. Denna kritik förtar dock inte intrycket av att detta är en intressant och läsvärd bok om de politiska gränserna för krigsmotstånd i USA vid mitten av 1800-talet.

Patrik Winton

Håkan Lindgren, *Jacob Wallenberg 1892–1980*, Stockholm: Atlantis, 2007. 557 s.

Den historiska biografien upplever onekligen en renässans. Biografins roll i den historiska vetenskapen är under debatt, varvid bland andra Johan Asplund hävdade att biografins centrala uppgift är utgöra ”snedstreck mellan individ och samhälle”. Biografien skall undersöka och skildra samspelet mellan liv, verk och samtid.

Håkan Lindgren, professor i ekonomisk historia vid Handelshögskolan i Stockholm, har skrivit en biografi i denna anda om Jacob Wallenberg. Det är ingen psykologiserande bild Lindgren tecknar, utan porträttet av en man som verkat i en ytterligt föränderlig värld och i skeenden som påverkat – i varje fall indirekt – många människor. Det är fascinerande interiörer som skildras, såväl i förhandlingsrummen som i familjelivet.

”Jag kan väl också få gifta mig, jag skall väl inte vara den ende som inte får gifta mig.” Detta lär den nästan 60-åriga Jacob Wallenberg ha utbrustit i början av 1950-talet, när familjen Wallenberg motsatte sig ett planerat äktenskap med en 25 år yngre kvinna, som han hade förälskat sig i. Jacob Wallenberg var vid denna tidpunkt ordförande i Enskilda Banken tillika ordförande i de banken närstående investmentbolagen Investor och Providentia. Han hade själv 30 år tidigare varit familjens redskap för att förhindra ett äktenskap som hans yngsta syster planerade. Det ger i blyxtbelysning miljön för en av landets mest inflytelserika personer. I kraft av sin position, sin kunskap och sitt kontaktnät var han en maktfaktor. Men han var i lika hög grad ett barn av sin tid – och sin familj. I hela sitt liv var Jacob Wallenberg trogen de ideal som inpräntats i honom sedan barnsben. Det gällde först och främst att förvalta arvet efter tidigare generationer, att slå vakt om familjens ställning i svenskt näringsliv och att förmera familjeförmögenheten. Han var fjättrad i konventioner och familjens förväntningar. Inre och yttre sammanhållning i familjen var ledord.

Jacob Wallenberg växte upp med fem syskon på Strandvägen 27 i Stockholm, där han bodde i 70 år. Han flyttade ur jungfrukammaren i barndomshemmet när han var nära 30 år, men bara några trappor upp i samma hus. Han var starkt bunden till sina föräldrar – särskilt modern. De sex barnen fostrades i högborgerlig anda. Jacob, som var äldste son, uppfostrades för att gå in i familjebanken. Efter Brummerska skolan och Nya Elementar följde Sjökrigsskolan i sex år. Den nystartade Handelshögskolan i Stockholm blev hans universitet och Eli Heckscher en av hans viktigaste lärare. Under första världskriget skickades den då 22-åriga

Jacob ut på bankpraktik i Schweiz, Frankrike, Storbritannien och USA. Praktikperioderna hade noggrant förberetts av fadern Marcus Wallenberg. Det inpräntades i Jacob att språkstudier var viktiga, men lika viktigt var att odla sociala kontakter, det vill säga att skapa nätverk för framtiden.

I början av september 1918, några månader före första världskriget slut, anställdes Jacob, då 26 år gammal, i familjebanken, som biträdande direktör och med plats i den verkställande ledningen. Hans far, som då var VD, blev under större delen av 1920-talet av regeringen engagerad i det europeiska ekonomiska återuppbyggnadsarbetet, vilket gjorde att Jacobs arbetsbörda och ansvar i banken växte avsevärt. I det tidiga 1920-talet genomgick Sverige en svårartad ekonomisk kris med många konkurser som följd. Även banksystemet var i gungning. Enskilda banken gick emellertid stärkt ur krisen genom god likviditet och sunda finanser. Dessa erfarenheter kom att prägla Jacob livet ut.

Jacob följde i hög grad sin fader i spåren. Han blev starkt internationellt engagerad i det internationella rekonstruktionsarbetet efter Kreugerkraschen. Han deltog på högsta nivå i de internationella förhandlingarna med Tyskland under 1930-talet efter den tyska finanskrisen 1931, där syftet var att säkerställa utbetalning av räntor och amorteringar på de internationella tyska lånen. Den allt mer reglerade handeln med Tyskland ledde också till komplicerade bilaterala förhandlingar mellan Sverige och Tyskland, där Jacob Wallenberg spelade en viktig roll inte minst under andra världskriget. Lindgrens skildring av detta är ett viktigt bidrag till historieforskningen.

Kunskap om vad som faktiskt hände i Tyskland, särskilt under kriget, var givetvis hårdvaluta. Utrustad med diplomatpass och med ställning som representant för den svenska regeringen företog Jacob Wallenberg under denna tid 17 resor till Berlin, flertalet för förhandlingar som kunde ta flera veckor i anspråk. Han utnyttjade vid besöken sina tyska kontakter för information och han blev informatör åt UD och den svenska regeringen. Beskrivningen av kontakterna med representanter för den tyska motståndsrörelsen är spännande läsning och bygger delvis på tidigare icke använda källor.

Den så kallade Boschaffären har beskrivits av flera författare. Håkan Lindgren gör det ur Jacob Wallenbergs perspektiv. Jacob blev syndabocken, vilket brodern Marcus utnyttjade. Bland annat genom Boschaffären och genom att hota med avgång ur banken såg han till att Jacob flyttade från VD-posten och blev ordförande i banken, och han själv ny VD.

Ett av slutkapitlen i boken är träffande rubricerat "Bror min och jag". Bröderna Jacob och Marcus var mycket olika personligheter. Jacob var den lugne, lite sävlig och eftertänksamme, medan Marcus gillade att besluta och att rusa på. Marcus var också sju år yngre. I grunden hyste de två bröderna stor respekt för varandra, men mot slutet av deras levnad gnisslade det betänkligt, vilket blev alldeles tydligt i samband med fusionen mellan Enskilda banken och Skandina-

viska Banken. Jacob ansåg att Marcus svek familjens tidigare och efterkommande generationer. Därför beslöt sig Jacob för att offentligt demonstrera oenigheten mellan bröderna, vilket han något patetiskt gjorde på bolagsstämman 1971.

Det verkar också vara vid denna tid Jacob Wallenbergs tidigare hämningar släppte något. Tydligast visas detta genom att han adopterade och öppet erkände sin biologiske son Peder Sager, född 1935.

Att en historiker skrivit denna biografi märks tydligt. Att författaren hyser stor sympati och respekt för huvudpersonen är också märkbart, trots att texten inte uttrycker mer än källorna bär. Detaljrikedomen är stor. Man får till exempel veta hur Jacob placerade sig i olika segeltävlingar och vilka som regelmässigt inbjöds till olika släktmiddagar. Men man får också en snabbkurs i den svenska samhällsutvecklingen under åtta decennier och Wallenbergsfärens roll i denna. Lindgrens biografi är onekligen "ett snedstreck mellan individ och samhälle".

Hans Modig

Renée Frangeur, *Pojkar, pli och pedagogik: vanart och manligheter på Bonaanstalten 1905–1948*, Stockholm: Carlssons, 2007. 318 s.

Genom denna bok avrapporterar Renée Frangeur sitt av Vetenskapsrådet finansierade projekt *Pojkar, pli och pedagogik – om den statliga Bonaanstaltens fostran av "vanartiga gossar" 1905–1948*. Som framgår av såväl forskningsprojektets namn som bokens titel är det en central institution inom svensk anstaltsvård som behandlas – tvångsuppfostringsanstalten Bona. Under den undersökta perioden skickades över 3 500 pojkar till Bona med stöd av lagen om tvångsuppfostran. I och med att Bona var den enda institution som skapades som ett resultat av denna lag, och sedan avvecklades när lagen upphävdes, kan institutionen i sig ses som ett konkret resultat av samhällets försök att stävja ungdomskriminalitet under 1900-talets första hälft.

Boken är indelad i tio kapitel, varav sex är författade av Frangeur, som även skrivit förord och inledning. Bland övriga medförfattare återfinns Anne-Li Lindgren, Maria Sundkvist och Klas Sondén. Därtill framgår att kapitel fem ("Bona-pojkarnas brev") bygger på en magisteruppsats vid Linköpings universitet, författad av Kerstin Wallman Svensson.

I bokens inledning låter Frangeur studien ta sin utgångspunkt i fem personers egna upplevelser av Bona, varvid läsaren får stifta bekantskap med två tidigare elever, den siste direktörens fru samt två tidigare anställda. Dessa informanter ger helt skilda bilder av Bona, vilket föranleder Frangeur att analysera anstalten utifrån de positioner som informanterna representerar. Studiens övergripande syfte verkar dock ha varit att ge en bakgrund till *vår tids* samhällsproblem.

Frangeur skriver: "Genom att studera en stor statlig anstalt i ett historiskt perspektiv kan vi spegla och problematisera mycket av dagens diskussion om tvångsvård av unga kriminella." (s. 11).

I kapitel ett presenterar Frangeur studiens teoretiska utgångspunkter och de frågeställningar som varit vägledande. Efter hävdandet att tidigare forskning om vanartiga barn främst intresserat sig för klass, väljer Frangeur att i stället belysa Bona i ett genusperspektiv. Detta genomförs genom att studien kopplas till manlighetsforskning. Frågeställningarna knyter bitvis an till frågor om manlighet, men många av de frågor som ställs saknar teoretisk förankring.

Studiens andra kapitel ägnas den statliga diskursen rörande vanartiga ungdomar såsom den kom till uttryck i de beslut som styrde verksamheten på Bona. Kapitlet fungerar även som ett slags bakgrund i och med att såväl anstaltens upphov som dess avveckling diskuteras. Frangeur ser här en utveckling mot en allt mer liberal syn på vården av de aktuella pojkarna och år 1922 ses i sammanhanget som en brytpunkt.

Klas Sondén gör i kapitel tre en genomgång av hur Bonaanstalten behandlades i både riks- och lokalpressen. Det är svårt att se hur denna delstudie passar in i Frangeurs genusteoretiska ramverk, då Sondén bara refererar bilden av verksamheten på Bona utifrån argument *pro et contra*.

I kapitel fyra tar sig Maria Sundkvist an pojkarna som kom till Bona och deras tillvaro. Sundkvists teoretiska utgångspunkt är Erving Goffmans begrepp totala institutioner. Tråkigt nog används begreppet bara som en inramning, vilket gör att Sundkvist kommer fram till det föga överraskande resultatet att Bona var att betrakta som en total institution. Om Sundkvist däremot hade ställt verksamheten på Bona mot de karakteristika som skilde de totala institutionerna från livet utanför deras murar hade inte bara pojkarnas situation kunnat problematiseras, utan Goffmans begrepp hade också fått en välbehövlig genomlysning. Resultatet blir nu i stället en studie av deskriptiv karaktär, där pojkarnas bakgrund och aktiviteter beskrivs.

Även kapitel fem är deskriptivt till sin karaktär. Sundkvist och Sondén presenterar här Bonapojkarnas brev. I likhet med kapitel tre blir det emellertid inte mycket mer än ett återberättande av vad som skrevs till föräldrar och andra nära och kära.

I det sjätte kapitlet är det återigen Frangeur som håller i pennan. Nu är det anstaltsledningen, eller snarare anstaltens direktörer, som granskas. Teoretisk inspiration hämtas från Robert Connells begrepp genusregim. Det faktum att Bona bara hade två direktörer under sin verksamhetstid gör emellertid att Frangeurs bild av Bonas två genusregimer blir allt för personcentrerade. Förändringarna ses närmast som ett uttryck för direktörernas personliga inställning, vilket gör att år 1935 lyfts fram som en brytpunkt i anstaltens historia.

Disciplinering och kontroll utgör ämnet för bokens sjunde kapitel. Frangeur

lämnar här genusperspektivet och hämtar i stället stöd i Michel Foucaults *Övervakning och straff*. I likhet med Sundkvists användning av Goffman fungerar Foucault i denna delstudie främst som en bakgrund, vilket leder till att kapitlet i första hand blir en redogörelse för anstaltens arkitektur och den inrutade dagen. Här hade studien tjänat på en tydligare problematisering i förhållande till Foucaults studier av fängelsestraffet. Detta gäller inte minst när Frangeur tar upp agan, som avskaffades vid Bona först 1938.

I kapitel åtta är det prästerna och den religiösa fostran som står i fokus. Frangeur tar nu hjälp av Elin Kvandes tankar om genusskapande för att problematisera prästernas verksamhet. Halvvägs in i kapitlet övergår Frangeur dock till en mer rättfram beskrivning av undervisningen och andra verksamheter vid Bona. Kapitlet avslutas med exempel på alternativa manlighetsideal med utgångspunkt i bland annat den teaterverksamhet som bedrevs under en kortare period av den dåvarande anstaltsprästen.

Anne-Li Lindgren tar i det nionde kapitlet upp förmännen på Bona och ger en bild av såväl anstaltens rekryteringsstrategier som hierarkin bland personalen. Detta är i mina ögon det bäst fungerande kapitlet i boken, eftersom det på ett tydligt sätt problematiserar relationerna mellan olika personalkategorier. Det är dock svårt att se hur resultaten av denna studie skall relateras till verkets övriga delar.

Svårigheten att skapa en helhet av bokens delstudier visar sig även i den otydliga resultatmarkeringen i det avslutande kapitlet. Frangeur ägnar i stället större delen av kapitel tio åt att relatera de olika delstudierna till tidigare forskning. Bristen på tydliga resultat i en studie som trots allt sträcker sig över 300 sidor har av allt att döma två orsaker: dels bristen på ett tydligt syfte med studien, dels verkets ambivalenta utformning som en blandning mellan monografi och antologi.

När det gäller bristen på syfte kan detta härledas till studiens närmast explorativa karaktär. Redan i valet att undersöka Bona utifrån en rad olika perspektiv frånskriver Frangeur sig möjligheten att genomföra en tesdriven studie. I stället styr källmaterialet framställningen i alltför hög grad. Om studien haft utgångspunkt i en tydligare problemställning hade denna styrning kunnat undvikas.

Intrycket av bristande resultat kan också förklaras med att verket presenteras som en sammanhållen studie, trots att en del av kapitlen saknar tydlig koppling till varandra. Här borde huvudförfattaren ha varit mer bestämd vid utformningen av boken. Antingen skulle de olika kapitlen ha integrerats mer påtagligt inom bokens ram eller så skulle den sammanhållna ambitionen i inledande och avslutande delar ha nedtonats.

Trots de brister som påpekats kan *Pojkar, pli och pedagogik* likväl ses som ett matnyttigt bidrag till forskningen om den svenska tvångsvårdens historia. Genom presentationen av en lång rad källkategorier visar författarna på den potential som vilar i det källmaterial som verksamheten på Bona lämnat efter sig. Förhoppnings-

vis kan detta verk fungera som en nyckel till och utgångspunkt för vidare studier av denna både skrämmande och fascinerande företeelse i svensk historia.

Esbjörn Larsson

Hans Bonde, *Gymnastics and Politics: Niels Bukh and Male Aesthetics*, Köpenhamn: Museum Tusculanum Press, 2006. 376 s.

Hans Bondes analys av gymnastikens roll i dansk offentlighet och i statens förhållande till omvärlden under förra hälften av 1900-talet är ett koncentrat av författarens avhandling, en biografi över Niels Bukh (1880–1959) från 2001.¹ Den nya versionen är anpassad till en internationell marknad genom att den danska folkhögskoletraditionen och viktiga omständigheter i dansk politisk historia presenteras. Till boken hör en DVD med stillbilder och filmklipp ur Bukhs liv och karriär. Boken är illustrerad med många foton, vilka fortlöpande analyseras i texten. *Gymnastics and Politics* är en multimedial produkt.

Niels Bukh hade rötter i det rurala Danmark och folkhögskoletraditionen. Det övergripande temat i Bondes berättelse är hur den gymnastikkultur som Bukh utvecklade lät sig förenas med det tidiga 1900-talets växande intresse för estetik, idrott och nationalism. Bukhs gymnastik var både en vidareutveckling av och antites till Linggymnastiken. Den nya gymnastiken kallades av sin skapare "primitiv". Utöandet av den var våldsammare och mer dramatisk, samtidigt som samordningen, exaktheten och disciplinen gjorde den väl lämpad för spektakulära massuppvisningar. Hälsoaspekten var nedtonad, något som kan synas märkligt när det handlade om kroppsövningar. Det var kroppen i sig som stod i centrum.

Estetiken var det mest framträdande draget i Bukhs strävan att göra trupp-gymnastiken till ett uttryck för en självmedveten danskhet. I avhandlingen på danska har Bonde "ideologisk" i titeln, och den engelska versionen framhäver "politics". Detta är visserligen motiverat i den bemärkelsen att Bukhs gymnastik förvisso hade politiska och ideologiska implikationer som gjorde att den väl passade in i en tidsanda med vurm för det danskt nordiska och för det germanska i nazisternas version. Emellertid visar Bonde att Bukh genom sin uppväxt på den fynska landsbygden och sin läggning snarast var programmerad för sin roll. Hans ideologi var estetisk i vid mening.

Politiskt utmärkte sig Bukh för ett storhetsvansinne som gick långt bortom politik i inskränkt betydelse. Han såg sig själv som Hitlers läromästare när det gällde att organisera massuppvisningar. Han beundrade Hitler därför att denne

1. Avhandlingen med titeln *Niels Bukh: en politisk-ideologisk biografi* recenserades av Jens Ljunggren i *Historisk tidskrift* 123:4, 2003, s. 676f. Hela avhandlingen har givits ut som CD-ROM, med medföljande DVD, på Museum Tusculanums Forlag 2007.

hade resurser att i stor skala förverkliga Bukhs egna idéer. Beundran var reciprok. I ett brev till Hitler uttryckte Bukh sin höga uppskattning av Berlin-OS, där Bukh hade en uppvisning med sin trupp. Ett par år senare belönades i sin tur den danske gymnastikledaren med första klassens Tyska Örnens Orden.

Bonde delar in Bukhs karriär i tre faser. Den första varade från 1900-talets början till början av 1930-talet. Bukhs gymnastik utvecklades då till att framstå som en symbol för det danska. Han startade 1920 i sin hemtrakt på Fyn sin folkhögskola för gymnastik, som tog upp elever från hela Danmark och redan från början gav han sig ut på turnéer i Europa och USA med sin trupp. 1930 skrev *Nationaltidende* att "dansk Bukh är en lika god exportvara som danskt bacon". Året efter, 1931, var tiden mogen för en turné jorden runt, vilken sponsrades av det danska utrikesministeriet. Japan, Kina och Sovjetunionen hörde till resmålen. Bonde redogör för en tankeväckande omständighet beträffande besöket i det senare landet. Bukh gav efter hemkomsten tidningsintervjuer där han beskrev nöden på landsbygden, en nöd som var en direkt följd av det tidiga skedet av kollektiviseringen. Bonde understryker att varken Bukh eller hans danska publik insåg vidden av det som Bukh rapporterade: "Without being aware of it, Niels Bukh and his gymnasts were witnessing what in Stalinist terminology was called 'the liquidation of the kulaks as a class' [...] the most brutal state injustice perpetrated against a rural population in the history of the 20th century." (s. 110f.)

Den andra fasen i Bukhs bana är förknippad med den andra stora totalitära staten i mellankrigstidens Europa, Nazityskland. Bukhs "primitiva" gymnastik fick efterföljare i tyska frivilliggymnastikorganisationer under Weimartiden, och efter nazisternas maktövertagande upphöjdes den till en modell för det nya Tysklands ungdom, särskilt den manliga. Bukhs gymnastik vann insteg i SS och SA, i rörelsen *Kraft durch Freude* och i *Reichsarbeitsdienst*. Bukhs estetik var väl förenlig med Albert Speers arkitektoniska idéer. Bonde menar att Bukh i likhet med Speer hade en homoerotisk dragning till den karismatiske Hitler. Visserligen var Bukh homosexuell, men det var inte poängen här. Termen "homoerotisk" syftar på att nazismen upphöjde förbindelsen mellan – enbart – män i politik, krig och idrott till ett ideal.

Nazisterna förlorade kriget och nu kom den tredje fasen i Bukhs avklingande karriär. Han fick stå till svars för sitt intima samröre med nazismen. En dryg vecka efter Danmarks befrielse greps han av motståndsrörelsen. En presskampanj inleddes mot kollaboratören. Man påminde om att Bukh 1933 i en intervju förklarar att han ville se sig själv som "Danmarks Hitler" och om att han samarbetat med den nazistiska arbetstjänsten. I juni 1945 inledde polisen en undersökning av Bukhs pronazistiska aktiviteter under ockupationen, som inbegrep resor till Tyskland. Han kunde inte bindas vid någon landsförrädisk gärning och anklagades inte juridiskt, men han fick aldrig upprättelse från de väl underbyggda anklagelserna i pressen. De förblev den moraliska domen över Niels Bukh. Tiden hade

runnit ut för Bukhs gymnastik. Den framstod som alltför strikt och disciplinerad och hade dessutom kommit att förknippas med den antidemokratiska ideologi som Bukh öppet hade bekant sig till redan under 1930-talet. Den tredje fasen blev den sista.

Avslutningsvis diskuterar Bonde kroppens och kroppskulturens politiska betydelse. Han hävdar att man måste vara på sin vakt mot ledare som utnyttjar idrotten för att bygga upp sin image och stärka sin popularitet. Detta kan ske på två sätt, vilka i och för sig kan kombineras. Dels kan stora sportevenemang – särskilt OS, som exemplen Berlin 1936, Moskva 1980 och förberedelserna för Peking 2008 visar – brukas för att demonstrera statens fysiska styrka och ledarnas legitimitet hos sitt folk. Dels kan ledare själva söka framstå som idrottsliga superhjältar. Bonde jämför Benito Mussolini, som poserade som idrottsman, racerförare och pilot, med Vladimir Putin, som har framträtt i judodräkt med svart bälte och låtit sig avbildas i uniform på kommandobryggor och i stridsflygplan. Relevansen i Bondes påpekanden om den vältränade kroppens roll som symbol för politisk kraftfullhet och idoluppbyggnad stämmer väl in på både Mussolini och Putin. Båda har låtit sig avbildas med bar överkropp under sin ämbetsutövning som nationens ledare. Mussolini byggde en olympiastadion i Rom under 1930-talet. Putin har personligen förtjänst av att Sotji i Ryssland får Vinter-OS 2014.

Hans Bonde har placerat in en mycket dansk företeelse, traditionen från Grundtvig och den danska landsbygdkulturen, i ett stort kulturhistoriskt perspektiv. Idrotten, och här särskilt truppgymnastiken, framstår som ett betydelsefullt inslag i ideologisk mobilisering och legitimering av den politiska makten i det moderna samhället. Boken har dessutom pedagogiska förtjänster inte minst tack vare det medföljande bildmaterialet i form av foton och journalfilmer. Den kan med fördel brukas i undervisning om 1900-talets kultur och politik.

Kristian Gerner

Reinhard Bollmus, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*, Studien zur Zeitgeschichte 1, München: R. Oldenbourg Verlag, 2006 (1970). 375 s.

Das Amt Rosenberg und seine Gegner är Reinhard Bollmus' doktorsavhandling och gavs första gången ut 1970. Efter att i många år ha varit slut på förlaget och även i det närmaste omöjlig att köpa antikvariskt har denna avhandling nu kommit i en nyutgåva. Den är i det närmaste identisk med originalet och endast en bibliografisk essä, skriven av Stephan Lehnstaedt, samt ett kort efterord av författaren själv har lagts till.

Alfred Rosenberg skrev *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, en av den tyska na-

tionalsocialismens viktigaste ideologiska skrifter vid sidan av Hitlers *Mein Kampf*, men hade under de år då nationalsocialisterna satt vid makten snarare en undanskymd position. Rosenbergs roll inom och betydelse för nationalsocialismen är därför omstridd. Joachim Fest kallade honom till exempel för en "bortglömd medlöpare", medan Paul Nolte i sin nyutkomna biografi hävdar att Rosenberg hade ett stort ideologiskt inflytande på den nationalsocialistiska rörelsen, framför allt under de tidiga åren på 1920-talet.¹

Faktum är att Rosenberg efter det nationalsocialistiska maktövertagandet utsågs till övervakare av den nazistiska ideologin. Med den pompösa titeln "Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung der NSDAP" följde det ministerium som i allmänt språkbruk kallades "Amt Rosenberg". Detta ministerium var inte särskilt stort, men till skillnad från många andra ministerier och organisationer, vars arkiv delvis förstördes under det Tredje rikets sista tid, är dess arkiv nästan fullständigt bevarat. Att Reinhard Bollmus' undersökning har fått klassikerstatus beror delvis på att han var en av de första som försökte ta ett helhetsgrepp på ett av det nationalsocialistiska Tysklands ministerier och därför gjorde en grundlig genomgång av detta unika arkiv.

Bokens indelning är tematisk. I kapitel 2 behandlas Amt Rosenbergs tillkomst ur det "Kampförbund för tysk kultur" som leddes av Alfred Rosenberg före maktövertagandet och hur Rosenberg till slut av Hitler fick det övervakningsuppdrag som ledde till ministeriets grundande. Därefter behandlas i kapitel 3 konflikterna mellan Alfred Rosenberg, ledaren för "Deutsche Arbeitsfront" Robert Ley och propagandaministeriet under Joseph Goebbels. Här blir framför allt Rosenbergs svaga position gentemot dessa större organisationer tydlig. Bollmus går sedan, kapitel 4, över till att analysera Amt Rosenbergs försök att påverka skolan och tidningsväsendet samt det inflytande det hade över ockupationspolitiken. I kapitel 5, slutligen, beskrivs inflytandet över den prehistoriska forskningen och konflikterna med universiteten å ena sidan, och SS forskningsstiftelse Ahnenerbe å den andra.

Bollmus' studie av Alfred Rosenbergs ministerium är, som den korta genomgången visar, konfliktorienterad, och häri ligger ytterligare en grund till bokens klassikerstatus. Bollmus var nämligen en av de första som med sin undersökning ifrågasatte den för tiden förhärskande bilden av den nationalsocialistiska diktaturen som ett genomstrukturerat och välfungerande system. I sin studie visar han tydligt hur felaktig denna bild var och att den nationalsocialistiska statens förvaltning snarare var ett organisatoriskt kaos där de olika ministrarna och funktio-

1. Joachim Fest, "Der Vergessene Gefolgsmann", i dens., *Das Gesicht des Dritten Reiches: Profile einer totalitären Herrschaft*, München 1963, s. 225–240; Paul Nolte, *Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe*, München 2005.

närerna kämpade mot varandra om Hitlers gunst och det inflytande över politiken som denna förde med sig. Denna bild har senare forskning fördjupat och korrigerat, men i grund och botten är Bollmus' slutsatser fortfarande giltiga. Tillsammans med Michael H. Katers studie av Heinrich Himmlers forskningsorganisation "SS-Ahnenerbe"² är Bollmus' bok dessutom ett viktigt bidrag till Tredje rikets vetenskapshistoria. Det organisationshistoriska perspektivet gör dock att vissa aspekter inte kan behandlas utförligt. Till exempel ägnar Bollmus exakt 10 sidor åt Rosenbergs *Mythus des 20. Jahrhunderts*, vilket naturligtvis är alldeles för lite för att sätta detta verk i sitt idéhistoriska sammanhang eller för att analysera dess inflytande på den nationalsocialistiska ideologin. När det gäller personen Alfred Rosenberg kan *Das Amt Rosenberg und seine Gegner* därför inte sägas vara mer än en viktigt delundersökning rörande en av nazismens främsta ideologer.

Bokens stora behållning har alltså inte med Rosenberg som person att göra, utan är den inblick i nazistpartiets interna konflikter och den förståelse för den medföljande instabiliteten inom den statliga apparaten som Bollmus' ingående analys lägger i dagen. Den som vill veta mer om den nationalsocialistiska statens kaotiska förvaltning på detaljnivå och den interna maktkampens betydelse och följder kan med fördel fortfarande läsa Bollmus' bok, trots att den alltså är snart 40 år gammal.

Andreas Åkerlund

Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm: Dialogos, 2007. 421 s.

För drygt 20 år sedan, 1986, publicerades den av Stig Ekman redigerade antologin *Stormaktstryck och småstatspolitik. Aspekter på svensk politik under andra världskriget*. Volymen var en slags sammanfattning och avrundning av det då avslutade stora SUAV-projektet som resulterat i 21 publicerade avhandlingar kring olika delfrågor. Titlar som *Sverige inför Operation Barbarossa*, *Så stoppades tysk-tågen* och *Flyg i beredskap* återspeglar ett traditionellt perspektiv i valet av frågeställningar, det var den militära upprustningen, folkförsörjningen, utrikespolitiken och kriserna som stod i centrum. Att idag läsa om denna SUAV-projektets avslutande antologi förstärker intrycket av hur starkt den första vågen av svensk historisk forskning om andra världskriget var präglad av den då ännu dominerade officiella bilden av krigsåren; perspektivet är helt och hållet svenskt och grundhypotesen att de eftergifter som gjordes mot Tyskland var nödvändiga och försvarliga. I bakgrunden skymtar också ett element av nationell stolthet, som kan exem-

2. Michael H. Kater, *Das "Ahnenerbe" der SS 1935-1945: ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Stuttgart 1974.

plifieras av två bildtexter. Den första avser en sommarklädd tennisspelande monark: "Kung Gustav V blev liksom Per Albin Hansson en nationell samlingsgestalt. Här slår den 82-årige monarken ett slag för fred, neutralitet och frihet i maj 1941 i Djursholm utanför Stockholm." Och om Christian Günther: "Samlingsregeringens utrikesminister Christian Günther gick en skicklig balansgång mellan de krigförande."

Några år senare kom Maria Pia Boëtius debattbok *På heder och samvete* och ingenting blev längre som förut. Utan att egentligen lägga fram några nya sakuppgifter eller omtolkningar av specifika skeenden vände hon på hela perspektivet, betraktade den svenska politikens resultat för de andra och ställde frågan om detta varit moraliskt försvarbart. Omtolkningen handlade alltså inte om att förstå dynamiken i det historiska skeendet på ett nytt sätt utan om ett ifrågasättande av värdegrunden för den dittills dominerande svenska självbilden, den hållning som av Alf W. Johansson fått beteckningen småstatsrealism.

Successivt kom Sveriges relationer med Nazityskland att framstå som den självklara centralfråga i det som utvecklade sig till en klassisk historiestrid mellan olika skolor i synen på Sveriges agerande inför och under kriget. Begreppet Sverige kom också att breddas från samlingsregeringen, UD och de militära staberna till hela samhället, dess institutioner, eliter och enskilda. Bakom denna förskjutning i perspektiv fanns också en stark påverkan från forskningen kring Förintelsen och det svenska samhällets roll, något som i småstatsperspektivet bara funnit med i marginalen kopplat till insatser av Raoul Wallenberg och Folke Bernadotte.

Denna perspektivförskjutning är det första som slår en läsare av den utmärkta och välbalanserade antologin *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt*, redigerad av Lars M. Andersson och Mattias Tydén. Utmärkt därför att den innehåller en rad mycket intressanta inlägg, men framförallt därför att den sammanfattar ett forsknings- och debattläge kring en fråga där ingen konsensus längre råder. Välbalanserad därför att alla kommer till tals, småstatsrealismens försvarare och kritiker, de traditionella forskningsfältens företrädare lika väl som de nya perspektivens, allt åtföljt av en diskussion kring historiens moralfrågor, lärdomar och eventuella domslut.

Två av författarna i Ekman's antologi från 1986 finns med även i Anderssons och Tydén's volym, Kent Zetterberg och Martin Fritz, den förstnämnde med en artikel om eftergifter och motstånd, den senare med ett bidrag om krigshandelspolitiken, speciellt exporten av järnmalm och kullager till Tyskland. Varken Zetterberg eller Fritz har ändrat ståndpunkt, tvärtom. Zetterberg försvarar med emfas den svenska balansgången mot dess kritiker: Sverige sålde aldrig sin själ, och de eftergifter som gjordes till Tyskland under krigets första del uppvägdes "med råge" av eftergifterna till de allierade 1943–45, ett pluskonto på vilket man, enligt Zetterberg, också bör föra upp Sveriges humanitära insatser. Detta återspeglar tämligen väl hur samlingsregeringen på sin tid såg på saken och är som en beskriv-

ning av dåtida svensk självförståelse en rimlig tolkning; Sveriges humanitära insatser hade inte primärt humanitära utan politiska syften, i enlighet med småstatsrealismens primat.

Det är denna etnocentriska småstatsrealism som flera av de andra bidragsgivarna söker problematisera. Just humanismens underordnande i förhållande till den utrikes och inrikes realpolitiken ledde till en ytterst restriktiv flyktingpolitik i ett läge då förintelsepolitikens offer ännu hade fysiska möjligheter att söka sig en fristad. Regeringen var, som Klas Åmark påpekar, fånge i det trånga, exkluderande folkhemmets föreställningsvärld, men gjorde heller inga ansträngningar att försöka rucka på den förhärskande inställningen.

Åmarks inlägg är centralt eftersom han gör ett försök att ta ett helhetsgrepp och systematiskt gå igenom de olika kontroverser som rör demokratin, neutraliteten och moralen. Intressant är hans observation att den mest omdiskuterade och uppenbara svenska eftergiften och "neutralitetsbrottet", nämligen transiteringarna till och från Norge, sannolikt hade minst betydelse politiskt och militärt och därmed också moraliskt. Tyskarna pumpade in stora resurser i Norge av rädsla för en invasion som de allierade aldrig avsåg att genomföra. Sverige hjälpte alltså den tyska krigsmakten att dränera de verkliga krigsskådeplatserna på resurser till förmån för ett strategiskt bakvatten. Också de allierade, särskilt Storbritannien, hade stor förståelse för transiteringseftergiften. Problemen finner Åmark i andra delar av det svenska agerandet, i det han kallar småstatsrealismens reduktionism, med vilket han avser strävandet att framställa alla eftergifter till Tyskland som dikterade av nationellt nödtvång. Det fanns också andra strömningar i Sverige, strömningar som småstatsrealismen kommit att dölja. Åmark skriver om en vilja att inte bara bevara freden utan också att bevara goda och vänskapliga relationer till ett (förmodat) segerrikt Tyskland.

Åmarks, och kanske hela volymens, mest tänkvärda resonemang handlar inte om transiteringar och krigshandel utan om demokratin, det som hela den turbulenta världskonflikten gällde. Övervakningsapparaten, trycket mot politiskt olik-tänkande och de långtgående ingreppen i pressfriheten syftade, menar han, inte till att bevara freden utan till att Sverige skulle hålla sig väl med Nazityskland: "Den moraliska lärdomen från Sverige under andra världskriget visar att man då inskränkte demokratin långt mer än vad som behövdes för att bevara freden – så långt att det egna agerandet blev ett hot mot de värden man påstod sig skydda."

Är detta en lärdom som dagens politiska elit förmått ta till sig? Nej, svarar Åmark och pekar på de processer hotet från terrorismen underblåst i vårt samhälle. Kanske är det här, i bristen på historiska perspektiv och förmåga att dra lärdom som historiens mångomtalade domslut egentligen uppträder.

Wilhelm Agrell

Emma Eldelin, *"De två kulturerna" flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005*, Stockholm: Carlssons bokförlag, 2006. 408 s.

Emma Eldelins avhandling från Tema kommunikation i Linköping handlar om det innehåll som begreppet "de två kulturerna" hade i den svenska debatten från 1959, då läkaren och författaren C. P. Snows skrift *The two cultures* publicerades, till 2005, då tidskriften *Axess* hade ett temanummer betitlat "de två kulturerna". I vilka sammanhang användes begreppet "de två kulturerna" och på vilka sätt? Eldelin förklarar att ambitionen varit att återskapa substansen i och få en större förståelse för det svenska tolkningssammanhang som "de två kulturerna" skrivits in i. Materialet är i huvudsak debatter i dagspressen, men även essäsamlingar och utbildningspolitiska utredningar förekommer. Urvalet har skett utifrån kriteriet att de två kulturerna "begreppslogiskt eller åberopats" i texterna, men en del underavdelningar förekommer också: redogörelser för olika syn på bildning, på kulturbegreppet och på vad en humanist är, samt en mindre biografi över C. P. Snow själv.

Det var under första halvan av 1960-talet som "de två kulturerna" var som mest i svang. Begreppet fattades som en diagnos på samhällsomvandlingen. I det allt mer rationaliserade samhället befarade många debattörer att individen skulle reduceras till en "expert utan hjärta". Frågan kom att bli viktig i opinionsbildningen inför gymnasiebetänkandet 1963. Här framkom den stora skillnaden mellan Snows brittiska kontext och Sverige. I Sverige fanns näppeligen de kulturkonservativa surpupper Snow skrev om och som elitistiskt höll fast vid ett mer transcendentalt betonat bildningsideal. När man i Sverige ville motverka specialiseringen så var det med allmänbildning; *både* i naturvetenskap och i humaniora. Ämnet naturkunskap blev obligatoriskt för humanister och samhällsvetare, och idéhistoria var tänkt att bli obligatoriskt även det, men så blev det inte. I England var den naturvetenskapliga expertisen radikalare än sina politiker, i Sverige verkar de ha varit på nivå med varandra. Naturvetarna framstår som mycket väl integrerade under 1960-talet, med starka röster även på kultursidorna.

De kapitel som behandlar 1960-talet är avhandlingens bästa. Där finns en empirisk helgutenhet som för med sig aspektikedom. När Eldelin behandlar de två kulturernas återkomst under det sena 1980-talet och framåt blir resultaten tunnare. Debatterna framstår som enskilda individers smågälliga positioneringar. Det som inträtt är naturligtvis "det postmoderna tillståndet", diagnostiserat av några av Eldelins kontrahenter, men inte av henne själv. Begreppet "de två kulturerna" visar sig här något för smalt för att väcka intresse.

I mycket föregrep Snow den postmoderna betydelsen av kulturbegreppet, från en förväntan om enhetlighet i meningsskapandet för ett helt samhälle, till den moderna betydelsen: var grupp har sin egen kultur. Men i denna process har kulturbegreppet inte minskat i betydelse, tvärtom. Det är en hel del som är kul-

turaliserat nu som inte var det för 40 år sedan. Avhandlingen kunde vävts ihop av en teori kring denna process. Den refererande tonen och frånvaron av ledande synpunkter gör att omtagningarna blir väl många.

En annan tråd som hade varit intressant att följa upp är förändringen i förhållandet mellan forskare och kulturredaktioner. Från 1960-talet när relationerna verkar ha varit goda, till 1990-talet när *Expressens* kultursida förklarade sig vara "humanismens sista sviktande bastion". Författaren hade behövt sätta in sådant i ett eget tolkningssammanhang. Det framgår inte av Eldelins skildring huruvida de skämtar eller inte.

Avhandlingen avslutas med en genomgång av några gränsöverskridande författarskap. Det är något av en fristående del. Här rekapituleras bland andra Georg Henrik von Wrights, Elisabeth Hermodssons, P. C. Jersilds och Peter Nilsons författarskap. Det är ingalunda ointressant, astronomen Peter Nilsons rent av fascinerande, men författarskap på gränsen till det skönlitterära behöver en mer borrhande och finkalibrerad analys för att öppna sig som historiska källor enligt min åsikt. Som det nu är stannar avsnittet vid en skiss till en avhandling i litteraturvetenskap.

Simon Larsson

May-Britt Öhman, *Taming exotic beauties: Swedish hydropower constructions in Tanzania in the era of development assistance, 1960s–1990s*, Stockholm papers in the history and philosophy of technology, Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan, 2007. 340 s.

Ett stort vattenkraftprojekt i Tanzania, "Ruaha-projektet", har huvudrollen i May-Britt Öhmans avhandling från KTH. Under 1970-talet planerades och uppfördes ett stort vattenkraftverk i Ruaha-floden, ett bygge som var ett av de första riktigt stora svenska bilaterala biståndsprojekten. Men enligt författaren var biståndet dubbelbottnat och skall inte bara ses som uppförande av en anläggning för energiproduktion, utan framför allt som ett postkolonialt projekt och en överföring av ett svenskt teknoscience-paradigm. Varför kom floden att tämjas och hur gick det till? Vilka var de beslutande aktörerna och i vilken ideologisk kontext arbetade man? Aktörsperspektivet betonas starkt i denna fallstudie: svenska företag och myndigheter, tanzaniska politiker, Världsbanken och den i praktiken kvardröjande brittiska kolonialmakten.

Avhandlingen har, skriver Öhman i sin introduktion, både ett postkolonialt och ett feministiskt perspektiv. Det förstnämnda är emellertid betydligt mer framträdande, medan det feministiska perspektivet är mindre explicit och främst utgörs av en betoning av det manliga, "the vision of the male colonial eye". Den manliga teknologin har, enligt avhandlingstitelns sexistiska metafor, strävat efter att tämja

främmande älvar i exotiska länder, "taming exotic beauties". Jag skymtar ett systemskap mellan tanzaniska och samiska kvinnor, men detta utvecklas inte vidare. Det feministiska perspektivet har i stället främst fått generera en underliggande ton i författarens tolkning av floden och den kringliggande naturen som ett kvinnligt väsen, exploaterat av den manligt präglade teknologin.

May-Britt Öhman tar inledningsvis ett stort antal trådar i sin hand, så många att jag först blir orolig över hur allt detta skall kunna hållas samman: direkt och indirekt kolonialism, feminism, kraftverksteknologi, teknoscience, exploatering och ekologi. Många av de inslag som skisseras i början, kommer emellertid snarare att utgöra en klangbotten för den personliga form som avhandlingen givits. Det fokus på aktörer som studien fortsättningsvis begränsas till räcker gott och väl.

Vidare framhålls ett svenskt dubbelspel med en altruistisk framtoning å den ena sidan, och exportindustrins expansionsintressen å den andra. Genom bland annat 1950- och 1960-talens statsunderstödda insamlingskampanjer, "Sverige hjälper", skapades enligt författaren ett paradigm med starka länkar till det internationella koloniala arvet. Dessa kopplingar var emellertid inte uttalade, utan snarare dolda i de kampanjer på skolor, gator och torg där en polariserad och hierarkisk inställning utvecklades till ett svenskt förhållningssätt: den rika, moderna hjälparen i form av manligt dominerad teknologi, kontra den fattiga mottagaren – barn och kvinnor i främmande världsdelar.

I avhandlingen appliceras dessa tankegångar på en fallstudie inom vattenkraftssektorn, "Det Stora Ruaha-projektet" i Tanzania. Efter en kraftig men med tiden allt mer kritiserad kraftverksutbyggnad i Sverige, bland annat med exploatering av samiska områden, såg kraftindustrin behov av nya expansionsområden och blev positivt välkommen av bland andra den tanzaniska regeringen. Det är detta möte mellan vattenkraftsteknologins exploatering av samiska tillgångar och övergrepp på ekologiska system, och de liknande övergreppen i Tanzania, som har varit en central drivkraft i avhandlingsarbetet. Likaså har den manligt präglade måttstocken för utveckling – teknologi – förmedlad av "svenska vatteningenjörer" varit av stor betydelse. Genom kraftverksprojektet utsattes Tanzania enligt författaren för en fortsatt kolonialism, dels genom svenska tekniker och svensk teknoscience, dels via den svenska personalens personliga kontakter med tidigare brittiska kolonisatörer.

Författaren förmedlar en fascination för avhandlingsämnets möte mellan vattenkraftsbygget och de många trådar som kan dras ut därifrån och använder bland annat bilder och poem för att framhäva det manligt präglade teknologiska projektets länkar till ekologiska övergrepp och kvinnors vardag. På så sätt påminns läsaren kontinuerligt om att ett vattenkraftverk också är något helt annat än ett vattenkraftverk, det är en bärare av värdesystem och en symbol för tämjande av naturens krafter.

Öhmans egen förförståelse har haft stor betydelse för forskningsprocessen.

Hennes uppväxt vid Lule älv och ett delvis samiskt ursprung bidrar till att förmedla en ärlighet och intensitet åt berättelsen. Det är dock inte alltid tydligt för läsaren vad som är en referens och var författarens eget resonemang tar vid. Jag saknar en bredare genomgång av den hittillsvarande akademiska diskussionen kring svensk dubbelhet i biståndsverksamheten och hade gärna sett en mer omfattande redovisning av det internationella forskningsläget. Nu väljer författaren ibland att konstatera att det finns en diskussion, men går sedan direkt till sina egna argument. Trots detta ger May-Britt Öhmans avhandling och fallstudien av kraftverksbygget i Tanzania ett intressant bidrag till analysen av kolonialismens olika skepnader.

Carin Martiin Israelsson

Sverker Oredsson (red.), *Jönköpings kommuns historia: de första 35 åren*, Lund: Historiska media, 2007. 448 s.

Den klassiska stadsmonografen har fått en efterföljare i kommunhistoriken. Anledningen är lika enkel som självklar, kommunreformen 1971. Staden upplöstes då som administrativt begrepp och vi fick enhetliga kommuner istället för som tidigare städer, köpingar och landskommuner. När man idag skriver en stads historia för den senare delen av 1900-talet blir det ofta naturligt att utsträcka gränserna från själva staden till den större kommunala enheten, kommunblocket. Det finns flera exempel på detta och ett av de senaste bidragen är kommunhistoriken över Jönköping 1970–2005 med Sverker Oredsson som huvudredaktör. Skillnaden mellan en stadsmonografi och en kommunhistorik är, bortsett från den geografiska utsträckningen och tidsperioden, i regel obetydlig om någon.

Jönköpings kommuns historia har fått undertiteln "de första 35 åren". Den syftar förstas på det kommunblock som bildades 1 januari 1971. Som kommun har Jönköping liksom andra städer funnits betydligt längre än så, nämligen ända från det att kommunbegreppet introducerades i Sverige, det vill säga 1862. Som stad sträcker sig Jönköpings existens bakåt till medeltiden. Namnet Jönköping dyker i skrift upp första gången 1278, och namnet är uttytt som "handelsplatsen vid den icke-sinande bäcken". Stadens utveckling från medeltiden och fram till den nya kommunbildningen 1971 behandlas i en inledande översikt av huvudredaktören.

Kommunhistoriken över Jönköping består av 13 större bidrag från elva författare. Därtill kommer 15 specialartiklar, liknande faktarutor, varför det totala antalet medarbetare uppgår till 18 stycken. Författarna är forskare, lärare, chefer inom kommunen och högskolan, journalister och lokalhistoriker, alla med någon form av anknytning till Jönköping.

Anslaget är brett. De teman som tas upp kretsar främst kring politik, demo-

grafi, näringsliv, skolor, kultur och fritid. Ett av de större avsnitten skrivet av Sverker Oredsson handlar om just kommunpolitiken. Där följs i kronologisk ordning de viktigare dragen i den kommunpolitiska utvecklingen och de stora besluten mot bakgrund av rikspolitiken. Som speciellt för Jönköping framhålls den allians mellan socialdemokraterna och centern som styr kommunen sedan 1985. Artikeln kompletteras med faktarutor över bland annat kristdemokraternas förre ordförande Alf Svensson och "kommunalpampen" Åke Johansson. Den senare innehade flera olika höga kommunala poster och beskrivs som "ett unikum i Sverige".

I den nuvarande Jönköpings kommun ingår tre tidigare stadskommuner – Jönköping, Huskvarna och Gränna – och en köpingskommun – Norrahammar – förutom nio landskommuner med rötter i 1952 års kommunreform. Det var ingen enkel uppgift att föra samman stridiga kommunala viljor i en gemensam enhet. Redan på 1940-talet framförde Jönköping och Huskvarna, som gränsar till varandra, anspråk på att få inkorporera delar av varandras territorium. Liknande problematik fanns mellan Jönköping och Norrahammar också med gemensam gräns. De många och olika turerna i kommunblocksbildningen skildras initierat av Sven Larsson. Motsättningarna känns igen från studier över till exempel storkommunernas bildande i början av 1950-talet. Oredsson menar dock att tillkomsten av Jönköpings kommunblock 1971 kan ha varit den besvärligaste sammanläggningen någonsin.

Sven Larsson bidrar dessutom med ett kortare avsnitt om den demografiska utvecklingen med tonvikt på flyttningar. Optimismen var stor i Jönköping på 1960-talet, prognoserna pekade på en folkmängd omkring 120 000 i slutet av 1970-talet. Liknande förutsägelser finner vi för övrigt vid den tiden på många håll runt om i landet. Men Jönköping, liksom flera andra städer, kom istället att avfolkas under 1970-talet. Nivån på 120 000 nådde man först 2005. Kurvan vände för Jönköpings kommun uppåt på 1990-talet och då var det främst den centrala tätorten som stod för tillväxten. Det är ett exempel på vad som kallas "stadens återkomst" även om inte Larsson anknyter till den litteraturen. Författaren lyfter förtjänstfullt fram de starka funktionella banden mellan Habo tätort, i gamla Skaraborgs län, och Jönköping. Det yttrar sig bland annat i en omfattande utpendling från Habo till Jönköping. Med rätta varnar han för långtgående slutsatser ur en befolkningsstatistik enbart efter administrativa gränser.

Näringslivet skildras av Sören Eriksson med betoning på tillverkningsindustri, handel och service i tätorterna Jönköping och Huskvarna. Glesbygdens jordbrukare är i och för sig inte så många men borde ändå beröras något i en historik med anspråk på att skriva "hela kommunens historia". När framställningen kommer in på tätorter utanför Jönköping-Huskvarna handlar det främst om det som med tiden blivit framgångsrika stora och exportinriktade industriföretag. Den kända småländska småföretagsamheten sägs det inte mycket om och inte heller hur Jönköping tacklat avindustrialiseringen.

En annan näringslivsaspekt är utlokaliseringen av statliga ämbetsverk, som behandlas av Ulf Zander. Han lyfter fram de lokala aktörernas betydelse för att Lantbruksstyrelsen och Skogsstyrelsen lite överraskande placerades i Jönköping. De gav, menar han, draghjälp åt den kommande högskoleetableringen och bidrog till att avfolkningen hejdades. Åter ligger tyngden på kommunens huvudort. Jönköpings tätort, inklusive Huskvarna, står också i förgrunden i Ingemar Thorséns kapitel om bebyggelse och fysisk planering. Temat gör kanske en sådan inriktning naturlig. Men ändå: Hur gick det för de små tätorterna och landsbygden?

En av vår främste kännare av det andliga livet i Jönköping och stadens skolväsende är Göran Åberg. Han bidrar här med ett avsnitt om kyrkorna och samfundet i det sena 1900-talet och ett annat om utbildningar upp till gymnasium och folkhögskola. Kommunens kyrksamhet illustreras av att gudstjänsterna har en besöksfrekvens på 15 procent, vilket är ett av de högsta värdena i hela riket. Högskoleutbildningen, som i Jönköping startade 1977, får ett eget kapitel författat av Lars-Erik Engstrand och Clas Wahlbin.

Kultur- och fritidsfrågor ges ett rätt stort utrymme. Det längsta kapitlet av alla, drygt 50 sidor, och med Bengt Olov Albrektson som huvudförfattare, ägnas åt litteratur, konst, bibliotek, musik, teater, film, dans med mera. Där ingår fakturutor över bland annat två av kommunens "rikskändisar", Alf Henrikson och Agnetha Fältskog. Idrottens utveckling, med storheter som HV71, Brahe basket, kanotisten Sofia Paldanius och OS-guldmedaljören i skytte Jonas Edman belyses av Magnus Widell. Boken avslutas med en essä av Rakel Chukri där hon ger sin personliga bild av staden Jönköping. Det är ett rätt ovanligt grepp för en kommunhistorik.

I huvudredaktörens inledning betonas att man vill skriva "hela kommunens historia". Boken skall inte ses som en fortsättning på de äldre stadsmonografierna utan som något nytt. Vidare vill man se på samspelet mellan Jönköping och Sverige i stort. Framställningen är riktad, sägs det, till en bred läsekrets – en intresserad allmänhet – och inte primärt till professionella historiker. Ambitionen kan tyckas lofvärd. Texten är också mer berättande och beskrivande än analyserande. Samtidigt framstår Jönköpings kommuns historia mest som en fortsättning på de tidigare stadsmonografierna. Och det är inget fel i det. Måste det inte rentav vara så. En kommunreform varken ändrar eller startar historien. Staden lever vidare om än i ny kommunal skepnad. Ett annat bestående intryck är att tyngdpunkten trots allt ligger på staden Jönköping, medan kommunen i övrigt behandlas rätt sparsamt.

Lars Nilsson